

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ (UNEC)
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Yusifov Ramil Kamil oğlu

“Vergi sisteminin idarə edilməsinin səmərəliliyi” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:	060403 “Maliyyə”
İxtisaslaşma:	“Vergi və vergiqoyma”
Elmi rəhbər:	i.e.n., dos. Mehdiyeva L.T.
Magistr proqramının rəhbəri:	i.e.n., dos. Rzayev İ.M.
Kafedra müdiri:	i.e.d., prof. Ələkbərov Ə.Ə.

BAKİ – 2018

**Magistr dissertasiyasının mövzusu: “VERGİ SİSTEMİNİN İDARƏ
EDİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİLİYİ”**

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. VERGİ SİSTEMİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ KONSEPSİYALARININ FORMALAŞMASININ ÜMUMNƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ.....	8
1.1. Vergi və vergitutma anlayışlarının məzmununun və təbiətinin müəyyən edilməsinin sosial, iqtisadi və hüquqi aspektləri.....	8
1.2. Vergi sisteminin fəaliyyətinin sosial-iqtisadi əsasları və onun ölkə iqtisadiyyatına təsir imkanları.....	17
1.3. Vergi sisteminin idarə edilməsinin forma, metod və prinsipləri.....	24
II FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ VERGİ SİSTEMİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	33
2.1. Vergi sisteminin idarə edilməsinin hüquqi əsasları və qanunvericilik bazası.....	33
2.2. Vergi sisteminin idarə edilməsinin səmərəlilik meyarları və keyfiyyət göstəricilərinin təhlili.....	41
2.3. İnkişaf etmiş ölkələrdə vergi sisteminin idarə edilməsi təcrübəsinin qiymətləndiril- məsi.....	49
III FƏSİL. VERGİ SİSTEMİNİN İDARƏ OLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	65
3.1 Vergi inzibatchılığının təkmilləşdirilməsi – vergi sisteminin təşkilinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqaməti kimi.....	65
3.2. Vergi sisteminin idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi perspektivləri.....	71
NƏTİCƏ.....	81
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	83
Резюме.....	85
Summary.....	87

Elmi rəhbər:

dos.L.T.Mehdiyeva

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf proqramının əsas istiqamətlərindən və iqtisad elminin qarşısında duran ən aktual problemlərdən biri vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, onun vasitəsilə müəyyən iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi və beynəlxalq standartlara uyğun Vergi Məcəlləsinin müasirləşdirilməsindən ibarətdir.

Müasir dövrün əsas tələbi milli iqtisadiyyatın inkişafı, tənzimlənməsi və stimullaşdırılması, daxili bazarın xarici təsirlərdən qorunması və büdcə gəlirlərinin formalaşmasıdır. Bütün bunların həyata keçirilməsi isə səmərəli vergi siyasəti ilə əlaqədardır. Lakin vergi siyasətinin məqsədi yalnız dövlət büdcəsini gəlirlərlə təmin etmək deyil, həmçinin sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarını həyata keçirməklə şərtləndirilməlidir. Bu isə həmin sahədə elmi tədqiqat işlərinin aparılmasını zəruri edir. Tədqiqat işində vergi sisteminin səmərəliliyinin artırılmasında dolayı vergilərin tətbiqi fiksəl funksiyasının nəzəri baxımdan əsaslandırılmış və vergi sisteminin səmərəliyinə dair müasir metodları tədqiq edilmişdir. Son illərdə bu sahədə bəzi elmi tədqiqat işləri aparılmışdır ki, bunların da əksəriyyəti mütərəqqi vergi sisteminin qurulması və təkmilləşdirilməsi, səmərəli vergi siyasətinin həyata keçirilməsi, vergilərin iqtisadi mahiyyətinin araşdırılması ilə əlaqədar olmuşdur.

Vergilərin yaranma vaxtı qədim dövrlərə gedib çıxır. Vergitutma istehsal və mülkiyyət münasibətlərini, məhsuldar qüvvələrin vəziyyətini əks etdirir. Bir çox ölkələrdə iqtisadiyyatın əksər sahələrinin texniki geriliyi və idarəetmə sisteminin antidemokratikliyi vergitutma sistemində deformatsiyalara gətirib çıxarır. Vergitutma sisteminin belə vəziyyəti, tədiyyəçi üçün ağır yük olmaqla investisiya proseslərini ləngidir və sonda iqtisadi bazislə üstqurum arasında böyük uyğunsuzluğun yaranması ilə nəticələnir.

Qeyd edək ki, uzun müddət inzibati-amirlik iqtisadiyyatı şəraitində vergilər iqtisadiyyatın tənzimlənməsində başlıca vasitə olmamış, onlardan yalnız fiskal alət kimi istifadə edilmişdir. Halbuki vergi dərəcələri, vergi güzəştləri iqtisadiyyata güclü təsir

vasitələri olmaqla, bütövlükdə geniş təkrar istehsal prosesinin tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Respublikamızın bazar iqtisadiyyatına keçməsi ilə əlaqədar hal-hazırda iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin vergi metodlarından geniş istifadə edilir.

Bütün bunlara görə demək olar ki, hal-hazırda “Vergi sisteminin idarə edilməsinin səmərəliliyi” mövzusunda dissertasiya işi çox aktualdır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Vergi sisteminin idarə edilməsi problemlərini araşdıran tədqiqatlar orta əsr Qərbində də kifayət qədər yetərli olub və Foma Akvinskidən başlanan bu araşdırmaları müxtəlif dövrlərdə T.Men, C.Lokk, D.Yum, U.Petti və başqaları davam etdiriblər. Klassik siyasi iqtisadın vergitutmaya aid sistemli baxışları - vergi gəlirləri ilə dövlət funksiyalarını əlaqələndirən, vergitutmanın təməl prinsiplərini müəyyənləşdirən baxışları da vergi nəzəriyyəsinin inkişaf tarixində mühüm bir mərhələ idi. A.Vaqner nəzəriyyəsi də, vergi effektivliyini əsaslandırın nəzəriyyə də elmi əhəmiyyətinə görə xüsusi qeyd olunmalıdır. C.Mak-Kulloxun tədqiqatında isə verginin istehsala təsiri ilk dəfə araşdırıldı. XIX-XX əsrlərdə L.Şteyn, E.Seliqmen, K.Viksell və başqaları vergitutma sisteminin müxtəlif cəhətlərini araşdırdılar. Nəticədə ictimai məhsul konsepsiyası, ictimai məhsullara tələb və təklifin müəyyənləşməsində dövlətin rolu və s. məsələlər müəyyən edildi.

XX əsrdə vergi nəzəriyyəsi xüsusilə güclü inkişaf etdi. A.Piqu, V.Pareto, C.M.Keyns, C.Stiqliç, R.Maysqrev, P.Maysqrev, C.Akerlof, E.Atkinson, C.Byukenen, K.Errou və başqalarının əsərlərində vergitutmanın effektivliyi, fiskal siyasətin məcmu tələbə təsiri, ictimai məhsullara tələbat və vergilərlə ictimai məhsul istehsalı arasında əlaqələr, vergi yükünün optimal paylanması, vergitutmanın iqtisadi qərarlar qəbuluna təsiri və s. məsələlər öz əksini tapdı. P.Samuelsonun, S.Fişerin, M.Fridmanın əsərlərində vergitutmanın makroiqtisadi tənzimləmədəki rolu araşdırıldı.

Azərbaycan alimləri A.F.Musayev, M.M.Sadıqov, A.Hüseynov, D.A.Bağirov, Ə.Ə.Ələkbərov, M.X.Həsənli, A.M.Kərimov, B.X.Xankişiyev, Y.A.Kəlbəliyev,

T.N.Paşayev tədqiqatları vasitəsi ilə nəzəri və praktiki əhəmiyyəti olan nəticələr əldə edilib.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi vergi sisteminin idarə edilməsinin elmi-nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirmək, müasir şəraitdə vergi sisteminin idarə edilməsinin əsas xüsusiyyətləri və təkmilləşdirməyə yönələn elmi-praktik nəticələri aşkara çıxarmaqdır. Bu məqsədlərdən irəli gələrək aşağıdakı vəzifələrin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- Vergi sisteminin idarə edilməsi konsepsiyalarının formalaşmasının ümumnəzəri aspektlərinin öyrənilməsi

- Vergi və vergitutma anlayışlarının məzmununun və təbiətinin müəyyən edilməsinin sosial, iqtisadi və hüquqi aspektlərinin araşdırılması

- Vergi sisteminin fəaliyyətinin sosial-iqtisadi əsasları və onun ölkə iqtisadiyyatına təsir imkanlarının müəyyənləşdirilməsi

- Vergi sisteminin idarə edilməsinin forma, metod və prinsiplərinin tədqiqi

- Müasir şəraitdə vergi sisteminin idarə edilməsinin əsas xüsusiyyətləri

- Vergi sisteminin idarə edilməsinin hüquqi əsasları və qanunvericilik bazasının araşdırılması

- Vergi sisteminin idarə edilməsinin səmərəlilik meyarları və keyfiyyət göstəricilərinin təhlili

- İnkişaf etmiş ölkələrdə vergi sisteminin idarə edilməsi təcrübəsinin qiymətləndirilməsi

- Vergi sisteminin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin tədqiqi

- Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi – vergi sisteminin təşkilinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqaməti kimi araşdırılması

- Vergi sisteminin idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi perspektivlərinə dair təklif və tövsiyələrin verilməsi

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı vergi sistemidir. Tədqiqatın predmeti isə vergi sisteminin idarə edilməsinin təkmilləşməsi istiqamətləridir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını müvafiq ədəbiyyatlarda xarici və yerli tədqiqatçıların işləri və işçi sənədləri təşkil etmişdir. Tədqiqatın informasiya bazasını Vergilər Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsi, Maliyyə Nazirliyi və Mərkəzi Bankın statistik məcmuələri və müşahidə əsasında vergi ödəyicilərinin bir sıra göstəriciləri haqqında məlumatları təşkil etmişdir.

Tədqiqat işində empirik, statistik paylanma, ekonometrik və müqayisəli təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin, Vergilər Nazirliyinin məlumatları, Beynəlxalq Valyuta Fondunun Azərbaycanın vergi sisteminə aid məlumatları, internet materialları və sair təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- Vergi və vergitutma anlayışlarının məzmununun və təbiətinin müəyyən edilməsinin sosial, iqtisadi və hüquqi aspektləri qiymətləndirilmişdir.

- Vergi sisteminin idarə edilməsinin hüquqi əsasları və qanunvericilik bazası təhlil olunmuşdur.

- İnkişaf etmiş ölkələrdə vergi sisteminin idarə edilməsi təcrübəsinin qiymətləndirilməsi öyrənilmişdir.

- Vergi sisteminin idarə edilməsinin səmərəlilik meyarları və keyfiyyət göstəricilərinin təhlili araşdırılmışdır.

- Vergi sisteminin idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi perspektivləri öyrənilmişdir.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyaların nəticələrindən vergitutma işinin və vergitutmanın hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsində və vergi sisteminin idarə olunmasının səmərəliliyinin artırılmasında istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin quruluş və həcmi. Tətqiqat işi mündəricat, giriş, üç fəsildən, həmçinin, səkkiz yarımbaşlıq, nəticə və istifadə olunmuş mənbələrin siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. VERGİ SİSTEMİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

KONSEPSİYALARININ FORMALAŞMASININ ÜMUM NƏZƏRİ

ASPEKTLƏRİ

1.1. Vergi və vergitutma anlayışlarının məzmununun və təbiətinin müəyyən edilməsinin sosial, iqtisadi və hüquqi aspektləri

Bəşəriyyətin inkişaf tarixi və həmçinin tədqiqatlar sübut edir ki, vergi elə əvvəldən indiki vergi şəklində olmamış və E.Seliqmanın qeyd etdiyi kimi tarixən müxtəlif inkişaf dövrlərində müxtəlif forma, xüsusiyyət və mahiyyətə malik olmuşdur.

Məşhur Pol Anri Holbax belə hesab edirdi ki, vergi haqqında məsələlər ən zəruri məsələlərdəndir; onunla siyasət məşğul olmalıdır; vergilər həmişə dövlət və onun tələbləri arasında parçalanmaların əsas səbəbi olmuşdur.

Vergilər nəzəriyyəsinin inkişafına Rusiyanın iqtisadçı alimləri də öz töhfəsini vermişlər. Belə ki, tanınmış rus iqtisadçısı N.Turgenev həmişə A.Smitin ideyalarını təbliğ etmişdir. Onun fikrinə əsasən,... vergilər dövlətin və ya cəmiyyətin öz məqsədlərinə çatması vasitəsinin mahiyyətidir, bu o məqsədi ərdi ki, insanlar onu cəmiyyətdə birləşmək və ya dövlətin təşkilində əsas sayırlar. Elə bunun əsasında da dövlət öz xalqından vergilər tələb etmək hüququna əsaslanır .

Digər rus alimi A.Trivus hesab edirdi ki, «vergi ödəyicidən uyğun ekvivalentin mövcud olmadan maddi sərvətlərin bir hissəsinin məcburi qaydada alınmasıdır. Əlbəttə müəyyən mənada ekvivalent rolunda dövlət hakimiyyətinin ödəyiciyə göstərdiyi xidmətlər çıxış edir». Digər bir rus alimi, vergi problemləri ilə dərinlən məşğul olan iqtisadçı A.Sokolov belə hesab edirdi ki, «vergi adı altında dövlət tərəfindən ayrı-ayrı təsərrüfatlardan və ya təsərrüfatla məşğul olan şəxslərdən, ödəyicilərdən xüsusi ekvivalenti verilmədən zorla məcburən alman yığımlar başa düşülməlidir, bu yığım vasitəsilə dövlət öz xərclərini ödəyir, iqtisadi siyasət sahəsində müəyyən nəticələrin, uğurların əldə edilməsini təmin edir» .

S.Q.Pepelyayev belə hesab edir ki, vergini yağıın və rüsumlardan fərqləndirən əsas hüquqi əlamət ondan ibarətdir ki, o bir qayda olaraq birtərəfli müəyyən edilir. Həmçinin onun ödənilməsi prosesində dövlət tərəfindən konkret olaraq hər hansı bir ödəyicidən onun xeyrinə nəyisə etmək kimi qarşılıqlı vəzifə meydana çıxmır. O belə hesab edir ki, vergi fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətinin özgələşdirilməsinin vahid qanuni formasıdır, dövlət hakimiyyəti isə fərdi təsərrüfatların mövcudluğunun zəruri təminatı kimi çıxış edir. Vergi ödəyicisi mülkiyyətçidir və vergi ödənişi sosial vəzifədir. Bu vəzifə xüsusi mülkiyyət hüququndan yararır. Vergi ödənilməsi vasitəsilə xüsusi mülkiyyət cəmiyyətin maraqlarına xidmət edir

Vergilərin mahiyyətinə, onun sosial-iqtisadi təbiətinə dair fikirlərə Azərbaycan alimlərinin də tədqiqatlarında rast gəlmək olur. Belə ki, iqtisad elmləri doktoru M.Həsənlı V.N.Sutorminin fikrinə əsaslanaraq qeyd edir ki, vergilər dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət tərəfindən mili gəlirin bir hissəsinin başlıca olaraq zəhmətkeşdən məcburi və əvəzsiz qaydada tutulması üzrə pul münasibətlərinin məcmusudur [12, 116].

Müxtəlif ölkələrdə və müxtəlif dövrlərdə yaşamlarından asılı olmayaraq bu alimlər vergilərin mahiyyətinin dərk edilməsində və qəbul edilməsində eyni mövqedən çıxış edirlər. Onların fikir və mövqelərindəki fərqlər yalnız vergilərin müəyyən edilməsinin tam və ya natamam olmasındadır. A.Trivus verginin mahiyyətini müəyyən edərkən onun məcburi olması ilə yanaşı ekvivalentsizliyini də qeyd edir. Professor A.F.Musayevin, i.e.d. D.A.Bağirovun, Y.Kəlbiyevin, M.Sadıqovun və şairələrinin vergiyə dair fikirləri isə öz əksini Azərbaycanın hal-hazırda qüvvədə olan Vergi Məcəlləsinin 17-ci maddəsində “Vergi anlayışı” adı altında daha dəqiq və geniş tapmışdır.[15,s .45]

Vergi əlaqələri təkrarən bölüşdürücü xarakterli olduğundan sosial inkişaf yetəri qədər sözügedən əlaqələrin tərəqqi səviyyəsinə tabe olur. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə bazar münasibətlərinin formalaşdırılması istiqamətində islahatların reallaşdırılması

səmərəli vergi sistemi yaratmadan mövcud deyildir. Vergi əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi əksər ölkələrin gördükləri işlərin ən mühüm həmçinin, çətin sektorlarından biri sayılır. Sosial xarakterli bazar iqtisadiyyatı dövlətlərdə vergi idarəetmə üsulu iqtisadiyyatın nizamlanmasında gəlir cədvəlinin təşəkkül etməsində, dəyər yüksəlişinə sərhəd qoyulmasında, inflyasiyanın əngəllənməsində dövlət məşğuliyyətinin vacib daşıyıcısı olaraq özünü göstərir. Vergi idarəetmə üsulu yenidən emal prosesinin iştirakçılarını iqtisadi maraqlarını ifadə etməklə, onların kompensasiyasını və nəticədə, ictimai inkişafı həyata keçirir.

Vergi idarəetmə üsulu alınan vergilər, onların təşkilinin hüquqi formaları və metodlarının toplusudur və araşdırmalardan məlumdur ki, istənilən ölkənin vergi idarəetmə üsulu formalaşdırılarkən aşağıdakı əsas elementlər nəzərə alınmalıdır:

- ❖ vergi idarələri sistemi;
- ❖ vergi məcəlləsi sistemi;
- ❖ vergi siyasətinin şərtləri;
- ❖ vergilərin gəlir cədvəli üzrə bölüşdürülməsi metodu;
- ❖ vergi monitorinqinin növ və metodları;
- ❖ vergi icraatının qaydaları və şərtləri;
- ❖ beynəlxalq iki dəfə vergitutma probleminin çözülməsinə yanaşma metodları və s.

Ənənəvi iqtisadiyyatın strukturunun əsaslı surətdə təkrar olaraq həyata keçirilməsi, işgüzar fəallığın stimullaşdırılması, respublikanın maliyyə və büdcə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi, beynəlxalq maliyyə institutlarının tələblərinin yerinə yetirilməsi daha çox müvafiq intensiv vergi idarəetmə üsulunun formalaşmasından asılıdır. Müasir dövrdə vergi idarəsi üsulunun ən ümdə vəzifəsi istehsala investisiya qoyuluşunu, xarici investisiyanın cəzb olunması məqsədilə səmərəli münbit şəraitin yaradılmasını həyata keçirməkdir. Bu, həmçinin, ölkə əhalisinin işgüzar fəallığının artırılmasında yüksək strageyiyaya sahibdir. Aydındır ki, yeni müstəqillik qazanmış respublikanın iqtisadi suverenliyi mükəmməl maliyyə sisteminin qurulmasından və zəngin büdcənin təşəkkül

etməsindən strateji dərəcədə asılıdır. Bazar iqtisadiyyatı mühitində gəlir cədvəlinin əsasını vergilər əhatə edir və odur ki, keçid iqtisadiyyatlı və tərəqqi etmiş bazar iqtisadiyyatı dövlətlərində sınaqdan çıxmış, öz üstünlüyünü sübut etmiş, uyğun işləri intensiv vergi idarəsi üsulunun yaradılması, mütərəqqi vergi formalarının tətbiqi obyektiv zərurətdən irəli gələn reallıqdır. Əlbəttə, bu zaman, tarixi, iqtisadi, mədəni, milli və s. amillər də nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Azərbaycan milli iqtisadiyyatının formalaşmasında vergi idarəsi üsulunun beynəlxalq normalara uzlaşdırılması və formalaşdırılması az rol oynamır [19,s.89,91,92]. Son dövrlər ölkədə iqtisadiyyatı stimullaşdıran intensiv vergi idarəsi üsulunun qurulması vacib bir məsələ kimi iqtisadçı tədqiqatçıları düşündürür. Biz qeyd etmişik ki, vergi sistemi vasitəsilə öncül istiqamətlərin stimullaşdırılması və əlverişli vergi mühitinin yaradılması keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün vacib məsələlərdən sayılır. Respublikamızın vergi sistemi öz inkişaf mərhələsində iki vergi sisteminin xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir: Avropa və Amerika (mənfəət vergisi) [22,s.56, 106, 107].

Avropa ölkələri üçün ƏDV prinsipləri üstünlük təşkil etdiyi halda, Amerika vergi sistemi üçün daha çox gəlirdən vergi prinsipi xarakterikdir. Müstəqil Azərbaycan dövləti məhz bu iki vergi sisteminin müsbət xüsusiyyətlərini mənimsəməklə öz müasir vergi sistemini qurmuşdur.

Beynəlxalq normalara müvafiq olaraq təzə mütərəqqi vergi növləri tətbiq edilməklə formalaşmış vergi sistemi respublikanın iqtisadi-maliyyə durumunu yaxşılaşdırmaq üçün daha da inkişaf etdirilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, optimal vergi idarə üsulunu tam formalaşdırmaq mümkün olmadığından bu sahədə müəyyən problemlər mövcuddur. Mükəmməl vergi sistemində bu problemləri aradan qaldırmaq lazımdır.

Müasir Azərbaycanda işləyən vergi idarəetmə üsulu yetəri qədər təkmil olmasa da, ən əsası stimullaşdırıcı meyilli formalaşmışdır. Fikrimizcə, vergi sistemi 1991-ci ildən etibarən köklü dəyişikliklərə məruz qalsa da, hələ də bazar mexanizmlərinə kifayət

qədər adaptasiya olunmamışdır. Nəticədə, fiskal münasibətlər bir-birinə əks olan xeyli sayda qanun və qanunaltı normativ protokollarla nizamlanır. Həmçinin vergi idarəetmə üsulunda müxtəlif növ güzəştlərin də mövcudluğu iqtisadi fəaliyyətdə qeyri-bərabərliklə nəticələnir [10,s.79].

Beləliklə, davamlı iqtisadi tərəqqinin istəklərinə müvafiq olaraq vergi münasibətlərini tənzimlənən qanun, qərar, təlimat, əsasnamə və normativ hüquqi protokollara vaxtaşırı yenidən baxılmalı, onlar müasir beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılmalıdır. Vergilərin faizi mümkün qədər aşağı salınmalıdır ki, onlar Azərbaycanın istənilən vətəndaşının lokal iqtisadi fəaliyyətə qoşulmasına, əmək məhsuldarlığının və həyati səviyyəsinin artırılmasına imkan versin. Qeyd edilənlərin iqtisadi sistemdə tətbiq edilməməsi getdikcə kütləvi şüurda öz gəlirlərini dövlətdən gizlətmək meyllərini gücləndirir və «gizli iqtisadiyyata» geniş imkanlar açır. Bu zaman əsasən halal zəhmətlə çalışan peşə adamlarının hesabına dolanan dövlət büdcəsi, «işgüzarların» milyonlarından məhrum qalır. Təbii ki, belə neqativ meyllərin aradan qaldırılması adekvat sosial-iqtisadi mühitin təşəkkül etməsinə tələb edir. Başqa sözlə, vergilə sahəsində mövcud olan problemlərin iqtisadi sistemin digər problemlərindən səbəb-nəticə asılılığı ilə izah edilməsi çox vacibdir. Dissertasiyada vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə yeni iqtisadi tərəkürün formalaşması, milli valyutanın dönrəliyinin təmin edilməsi, hər cürə bürokratizm elementlərindən təmizlənmiş çevik iqtisadi idarəetmə mexanizminin yaradılması, özəlləşdirmənin tam ədalətlik prinsipi ilə davam etdirilməsi arasında üzvi bir əlaqə vardır.

Vurğuladığımız kimi, vergi ödəyicisi – Azərbaycanın Vergi Məcəlləsinə müvafiq olaraq təyin olunmuş vergitutma amillərindən vergini verən hər hansı şəxsdir. Mülki Məcəllədə şəxs anlayışı fiziki və səlahiyyətli şəxslər mənasında qeyd olunub, Vergi Məcəlləsi isə bütün bunlarla yanaşı beynəlxalq təşkilatları da nəzərdə tutur, həmçinin səlahiyyətli şəxslərin və beynəlxalq təşkilatların, bəzi situasiyalarda fiziki şəxslərin də səlahiyyətli şəxs olmayan filialları, nümayəndəlikləri və digər bölmələrini təşkil edir.

Vergi Məcəlləsinə müvafiq olaraq fiziki kəslər Azərbaycan dövlətinin sakinləri, xaricilər və vətəndaşlığa sahib olmayanlar. Hüquqi şəxsə gəldikdə isə həm Azərbaycanın hüquqi şəxsləri, başqa sözlə Azərbaycanın Ədliyyə Nazirliyində dövlətin qeydiyyatına düşmüş, həmçinin digər dövlətlərin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq səlahiyyətli şəxs statusunu almış şirkət və qurumlar başa düşülür.

Hal-hazırda sahibkarlıq fəaliyyəti beynəlxalq olaraq tanınır və sərbəstdir. İnsanlar qanunla qadağan olunmayan sahibkarlıq fəaliyyətini istənilən formada - fərdi üsulda və yaxud müəssisə yaratmaqla təşkil etmələri mümkündür. Azərbaycan dövlətinin sakinləri həm öz ölkəsində, eyni zamanda başqa dövlətdə fəaliyyət göstərərək mənəfət qazanır, bunun üçün xarici vətəndaşlar xarici müəssisələrlə beynəlxalq işgüzar münasibətlər qururlar. Həmçinin xarici vətəndaşlar həm özləri birbaşa, həm də korporativ müəssisələr və öz nümayəndəlikləri vasitəsilə ölkəmizin ərazisində işləyir və mənəfət qazanırlar. Əcnəbilərin hər biri Vergi Məcəlləsində düşünülmüş situasiyalarda və formada vergini ödəmək vəzifəsini daşıyırlar.

Mülki Məcəlləyə uyğun olaraq vergi ödəyiciləri anlayışı fiziki və səlahiyyətli kəslərə bölünür. Həmçinin vergi qanunvericiliyində fiziki və səlahiyyətli kəslər, bu şəxslərin filialları və nümayəndəlikləri müxtəlif meyarlara əsasən vergi ödəyənlərin müxtəlif sinifləri üzrə qruplaşdırılır. Belə qruplaşma vergitutmanın ayrı-ayrı növləri və metodları, vergi ödəyicilərinin uçota alınması qaydaları, habelə vergi güzəştlərini müəyyən etmək məqsədilə aparılır.

Vergi Məcəlləsinin III maddəsinə müvafiq olaraq vergitutma kompleks, eyni və dürüst olmalıdır. Vergilər iqtisadi nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirilməlidir, onlar siyasi, ideoloji, etnik və vergi ödəyənlər cərgəsində rastlanan başqa özəlliklər mühüm bilinməklə təyin edilə bilməz və ayrışeçkilik olaraq çıxış edə bilməz. Əmlak növündən və yaxud fiziki kəslərin vətəndaşlığına və yaxud kapitalın mövqeyinə tabe olaraq vergilərin ayrı-ayrı səviyələrinin təyin edilməsi qeyri-qanunidir. Vergi ödəyənlərin müxtəlif sinif və qruplara bölünməsi heç də təsadüb hesab edilə bilməz.

Fiziki və səlahiyyətli şəxslər, o cümlədən filial və iştirakçılar dövlət mənsubiyyətinə tabe olaraq 2 sinifə ayrılırlar: rezidentlər və qeyri-rezidentlər. Mütləq şəkildə rezidentlər ölkə əhalisi və səlahiyyətli kəsləri olurlar, qeyri-rezidentlər isə xaricilər və başqa əcnəbi müəssisələrdir. Ancaq ölkə əhalisi başqa dövlətlərdə fəaliyyət göstərə bilər və yaxud, xarici vətəndaşlar və yaxud əcnəbi müəssisələr Azərbaycan dövlətində işləyə bilərlər. Bu məqsədlə Vergi qanunvericiliyi (maddə 13.2.5.1) ildə ard-arda 182 gündən çox Azərbaycan ərazisində yaşayan və yaxud il ərzində başqa dövlətdə Azərbaycanın dövlət servisində olan hər hansı fiziki kəsi, başqa sözlə Azərbaycan dövlət sakini, xarici və yaxud vətəndaşlığa sahib olmayan kəs Azərbaycan Respublikasının rezidenti hesab edir. Bu cür kəs Azərbaycan Respublikasında və o cümlədən istənilən xarici dövlətdə 182 gündən az qalırsa, həmin şəxsin Azərbaycan rezidenti olması aşağıdakı sıra ilə təyin olunur:

- həmişəlik yaşayış mövqeyi ;
- həyati mənafeələrinin mərkəzi;
- bəzən yaşadığı yer;
- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı.

Səlahiyyətli kəslərin rezidentliyinə aid mühüm göstərici nəzərə alınır: sahibkarlıq işləri ilə maraqlanan hər hansı səlahiyyətli kəsin Azərbaycan Respublikasının məcəlləsinə müvafiq olaraq təsis edilməsi və yaxud hər hansı səlahiyyətli kəsin Azərbaycan ərazisində idarə olunması.

Qeyri-rezidentlərə Azərbaycanda olan diplomatik və konsulluq idarələri, başqa ölkələrin fərqli formal iştirakçıları, bu qurumların tərəfdaşları və həmin iştirakçıların ailə sakinləri, Azərbaycandan tranzitlə keçən şəxslər, Azərbaycanda sahibkarlıq işləri ilə maraqlanan əcnəbi birliklərin və firmaların iştirakçıları, habelə rezident termini ilə çevrəlməyən başqa şəxslər daxil edilir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycana münasibətdə qeyri-rezidentliyin müəyyən edilməsində vacib meyar sadalanmış

təşkilatların və orada çalışan əməkdaşların və bu əməkdaşların ailə sakinlərinin sahibkarlıq işləri ilə maraqlanmamasıdır.

Vergi qanunvericiliyinin 18-ci maddəsinə görə aralarındakı münasibətlər özlərinin gördüyü işlərin və yaxud təmsil etdikləri şəxslərin fəaliyyətinin iqtisadi nəticələrinə bilavasitə təsir göstərə bilən fiziki və yaxud səlahiyyətli kəslər qarşılıqlı Qarşılıqlı şəkildə tabe olan şəxslər hesab edilirlər.

Qeyd: Verdiyimiz anlayışın Vergi qanunvericiliyinin 18.1 -ci maddəsindən redaksiya fərqi odur ki, bu maddənin mənasına görə «iqtisadi nəticələrinə təsir» şərti həm şəxslərin fəaliyyətinə, eyni zamanda onların təmsil etdikləri şəxslərin fəaliyyətinə aiddir, yəni hər 2 durumda mövcud münasibətlər fəaliyyətə deyil, fəaliyyətin iqtisadi nəticələrinə effektini göstərir. [4, 118]

Vergi qanunvericiliyinin 18.2-ci maddəsi konkret olaraq aşağıdakı münasibətləri göstərir:

- Kimsə başqasının mülkündə birbaşa və yaxud dolayısı ilə özünü göstərsə və onun özünü göstərmə payı və ya səs səlahiyyəti azı 20 faiz təşkil edirsə;
- Kimsə özünün xidməti durumuna əsasən başqasından asılıdır və yaxud kimsə başqasının birbaşa və ya dolayısı ilə nəzarətindədir;
- Şəxslər üçüncü şəxsin bilavasitə və yaxud dolayısı ilə nəzarətindədirlər;
- Şəxslər üçüncü şəxsə bilavasitə və yaxud dolayısı ilə birlikdə monitoring edirlər;
- ailə üzvləri (13.2.7-ci maddəyə müvafiq olaraq).

Ancaq Vergi Məcəlləsində bu cür vergi ödəyiciləri qrupunun ayrılmasında əsas məqsəd qiymətlərin təhrifi, əsassız olaraq gəlirlərin aşağı salınması və ya çəkilən xərclərin artırılması və aralarındakı münasibətlərdən başqa sui-istifadə durumlarının qarşısını almaqdır. Ya da bu cür şəxslər arasında hansısa bir əməliyyat aparıldıqda vergi idarəsi vergi tutulan qazancı hesablamaq məqsədilə gəlirləri və ya xərcləri onların arasında bölə bilər.

Vergi hüquq münasibətinin obyektı verginin özüdür. Obyektin bu cür təyin olunması vergi tənzimlənməsinin əhatə etdiyi münasibətlərin dairəsini bilmək üçün zəruridir.

Vergi hüquq münasibəti vergi öhdəliyinin yaranması, dəyişilməsi və bu münasibətə əhəmiyyət verilməsi ilə bağlıdır. Digər öhdəliklər kimi vergi öhdəliyi də müəyyən hüquqi faktla bağlı olaraq ərsəyə gətirilir. Gəlir, əmlak, təsərrüfat əməliyyatı vergi məsuliyyətinin əmələgəlməsinə təkan verən vergitutma obyektidir. Şəxsin vergi ödəyicisi sayılması və ya vergi məsuliyyətinin yaranması üçün əsas tələb məhz onun vergitutma obyektinə malik olmasıdır. Lakin vergitutma obyektı, onun xüsusi rol oynamasına baxmayaraq vergi hüquq münasibətinin obyektı sayıla bilməz. Sahibkarlıq və yaxud qeyri-sahibkarlıq işlərinin son vəziyyəti kimi, maddi neməti olan vergitutma obyektı mülki hüquq münasibətlərinin obyektlərinə aiddir. Vurğulamaq lazımdır ki, sahibkarlıq fəaliyyətinə müəyyən dərəcədə nəzarət olmadan vergilərin hamısının və öz zamanında gəlir cədvəlinə təhvil verilməsini sağlamaq olmaz. Lakin burdan belə nəticə çıxmır ki, vergi məəcəlləsi sahibkarlıq fəaliyyətinin özünü tənzimləyir və bu sahədə hər hansı qaydalar müəyyən edir. Vergilərin ödənilməsinə səbəb olan mənfəətin qazanılması, əmlakdan istifadə olunması, əməliyyatın aparılması və yaxud istənilən əqdin bağlanması vergi hüququ ilə deyil, mülki hüquqla nizamlanır. S.Q.Pepeleyev vurğulayır ki, vergi hüququ sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləmir, qazanmağa vadar etmir, təsərrüfatçılığın növ və metodlarını müəyyən etmir. O, yalnız bu fəaliyyətin nəticələrini nəzərə alır və qazandığının bir hissəsini dövlətlə bölüşdürməyə məcbur edir.

Deməli, vergi hüquq qarşılıqlı əlaqələrinin obyektı vergidir. Dövlətin mənafeələrinin yaradılması və vəzifələrinin həyata keçirilməsi üçün gəlir cədvəlinə pul məbləği şəklində ödənilən vergilər əmlak dəyəri olan maddi nemətdir. Lakin bu maddi nemətə yönəldilmiş vergi hüquq münasibətinin subyektləri mülki hüquqdakından fərqli olaraq bərabər deyildirlər. Vergi - birtərəfli, əvəzsiz ödənişdir.

1.2 Vergi sisteminin fəaliyyətinin sosial-iqtisadi əsasları və onun ölkə iqtisadiyyatına təsir imkanları

İqtisadi əlaqələrin vacib hissələrindən biri olan vergi münasibətlərinin dərin məzmununun araşdırılması bizdən tarixi analiz etməyimizi tələb edir. Doğrusu məsələni bu perspektivdən dəyərləndirmək sanki eksperiment rolunu yerinə yetirir. Heç bir mükəmməl nəzəri təlim konkret hadisənin tarixini öyrənmədən yaranmamışdır. Vergitutmanın öyrənilməsi də bizdən bu çərçivə daxilində araşdırmanı tələb edir.

Digər bir cəhətdən isə vergiyə xalis iqtisadi hadisə kimi baxılması onun məzmunca kasıblaşdırılması demək olardı. Əslində tarix bizlərə vergi dövlət quruculuğu məsələsinin vacib bir parçası olduğunu göstərir. Bununla yanaşı, vergilər adət-ənənələrin, hüquqi normaların, əxlaqi hisslərin, siyasətin, ictimai davranış qaydalarının, dini mənsubiyyətin daşıyıcısıdır. Vergilər şəxsi maraq və mənafeyin reallaşdırılmasında məsuliyyət hissənin yaradılması və gücləndirilməsidir. Sadalağımız müddəalarsa vergi tarixindən məlum olur.

Bir az sadə görünsə də ilk vergilərin vətəni haradır sualı maraq doğurur. Lakin bu sualın məntiqi bir cavabı vardır. Tarixdə ilk vergilərin vətəni ilk dövlətlərdir. Vergi dövlətin mövcudluq amilidir, əslində dövlətçiliyin mühüm bir atributudur.[24, 178]

Qədim Misir, Yunanıstan, Qədim Romanın dövlətçiliyinin tarixinə nəzər salsaq görürük ki, burada tətbiq olunan vergilər dövlətin əmlak cəhətdən gücləndirilməsi aləti olmuşdur. Lakin o da məlumdur ki, ədalət, xalq birliyi, fərdi maraqların ödənilməsi təmin olunmayan yerdə dövlət güclü olması məntiqdən kənardır. Bu faktlardan da vergi dərəcələrinin bu meyarlara cavab verməsi zərurəti ortalığa çıxmışdır. Xüsusən, təstiq olunmuşdur ki, vergi dərəcələri ilə dövlətin demokratizmi arasında bilavasitə əlaqə vardır. Dövlətdə demokratiya nə qədər aşağıdırsa, vergilər bir o qədər soyğunçu xarakter daşıyır. Buna görə də XIII əsr görkəmli kilsə xadimi (Kanonist) Foma Akvidiski (1226-1274) vergiləri “Soyğunun izin verilmiş forması” adlandırmışdır və buna qarşı mübarizə aparmışdır.

Ağır vergi yükü adətən dövlətin müharibələrə hazırlaşdığı və apardığı dövrlərə təsadüf edir. Digər vaxtlarda ümumi vergilər azaldılır və normal səviyyəyə endirilirdi. Bu Qədim Yunanıstan və Roma dövlətlərinin təcrübəsində müşahidə olunan mühüm bir cəhətdir.

Tarixən vergilərin məqsədli xarakter daşması diqqət çəkən nüanslardan biridir. Misal olaraq, orta əsrlərdə Fransanın təcrübəsi göstərir ki, kommunal və yerli vergilər konkret ehtiyacların ödənilməsinə xidmət etmişdir.

XX əsrin əvvəlində vergi siyasətində aparılan islahat Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda yeni vergi sistemi tətbiq etdi və islahat haqqında qanun 1900-cü il iyun ayının 12-də qəbul edilərək, 1901-ci ildən tətbiq edilməyə başlandı. Yeni vergi sisteminə görə torpaq üzərinə üç növ vergi qoyuldu: töycü və torpaq vergiləri və zemstvo rüsumu (Zaqafqaziyada 1899-cu ildə yaranmış zemstvo mühafizə dəstəsini saxlamaq üçün alınan vergi).

Dövlət kəndliləri pay torpaqlarından götürdükləri gəlirin 12 faizi qədəri töycü ödəməli idilər, lakin əslində dövlət normadan çox töycü alırdı. Torpaq sahibləri və sahibkar kəndlilərin əldə etdikləri gəlirin 2 faizini torpaq vergisi olaraq ödəyirdilər (sahibkar kəndlilər həmçinin məhsulun 1/10 faizini bəylərə verirdilər). Zemstvo rüsumu bütün kəndlilərdən toplanırdı. Rusiyanın Azərbaycanda tətbiq olunan vergiyə bağlı siyasət və apardığı vergi islahatı nəticəsində kəndlilərin daha amansız istismara məruz qalmasını, həmin illər hətta Qafqaz canişinləri də təsdiq etməyə məcbur olmuşlar.

Azərbaycanda vergi əlaqələrinin yaxşılaşdırması və təkamülündə AXC zamanı vacib bir tarixi rol oynayır. AXC-in iqtisadi mühitində vacib perspektivlərdən biri olan maliyyə-valyuta və vergi məsələləridir. Müstəqil dövlətin maliyyə, bank-kredit, vergi sistemini yaratmaq üçün kiçik vaxt ərzində 82-dən daha çox qanunvericiliyə dair layihə düşünüülüb hazırlanmış və ARMM-ya təqdim edilmişdir. İqtisadi platformada vergi haqqında da müəyyən optimal mütərəqqi fikirlərə rast gəlirik. Bu nəticəni çıxara bilərik ki, dövlətin vergiyə dair siyasi addımları bir cəhətdən tutumlu və səmərəli xüsusi

sahibkarlıq, digər tərəfdən güclü siyasi hakimiyyət yaratmağa yönəldilmişdir. Dövlətin vergiyə dair siyasi adımları əslində güclü və çoxmülkiyyətli iqtisadiyyat, sabit hakimiyyət yaratmaq məqsədlərini güdürdü. Büdcəni formalaşdırmaq üçün belə bir prinsip əsas götürüldü ki, əsas gəlir mənbəyi bütün hallarda artan şkala üzrə mütərəqqi gəlir vergisi olmalıdır. Mütərəqqi gəlir vergisi kompaniya və orqanizasiyalarda yaradılan mənfəətin 30,0 faizinə çatdırılırdı. Büdcə daxilolmalarının ikinci mühüm mənbəyi şərab, tütün və xüsusən neft məhsullarından alınan aksizlərdən ibarət idi. [12, 148]

Respublikada maliyyə islahatlarının iki mərhələdə aparılması nəzərdə tutulurdu. Birinci mərhələ özümüzün maliyyə ehtiyatlarımızdan tam istifadə edə bilməyimiz üçün görüşlərin təşkil olunması idi. Bunlarda sonra isə respublikada sabitlik yaratdıqdan, sərhədlərini dəqiq müəyyən etdikdən sonra yaradılan maliyyə-bank sistemi vasitəsi ilə ölkənin maliyyə quruluşunun təkmilləşdirilməsinə diqqət yetiriləcəkdi. Hər iki mərhələdə maliyyənin əsas məqsədi dövlətin gəlirlərini artırmaqdan, pozulmuş pul tədavülünü qaydaya salmaqdan onun iqtisadiyyatın artımına təsirini gücləndirməkdən ibarət idi.

Azərbaycanda vergiyə dair siyasi adımların formalaşmasının keçmiş sosializm də vacib rola sahibdir və dövlətin vergiyə dair siyasi adımları kapitalizm quruculuğunun müxtəlif mərhələlərində həll olunan məsələlərə uyğun təşkil edilmiş və formalaşmışdır. Proletariat diktaturası qurulduqdan sonra vergilərdən burjuaziyanın iqtisadi gücünü sarsıtmaq üçün nisbətən çox istifadə edilmiş və ilk keçid dövründə vergiqoyma quruluşu və dövlətin vergiyə dair siyasi adımların əsas perspektivləri şəhər və kəndlərdə sahibkarlıq ünsürlərinin məhdudlaşdırılmasına yönəldilmişdir. Sosializmdə vergilər ölkə qazancının bir qisminin bölgüsü vasitələrindən olaraq işlədilirdi. İstehsal vasitələri üzərində dövlət mülkiyyətinin olması dövlətə ölkə qazancının gəlirin birbaşa bölgüsünü həyata keçirməyə və sosialist təsərrüfatının gəliri hesabına dövlət büdcəsi gəlirinin böyük hissəsini öz hesabına təmin olunmasını mümkün qılırdı.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra, əsasən son bir neçə ildə əlverişli vergi-yığma quruluşunun yaradılması və ölkə daxilində tətbiq olunan vergiyə dair siyasi addımların inkişaf etdirilməsi barəsində bəzi əsaslı dəyişikliklər oluş, modern tələblərə, həm də beynəlxalq standartlara uyğun olan Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi düzəldilmiş, qəbul olunmuş və bir neçə dəfə ona vergi verənlərin mənafeyini güdən əlavə və dəyişiklərlə formalaşmışdır.

Bu günlərdə ölkəmizin iqtisadiyyatı inkişaf edirmək yönündə atdığı addımlar əsasən iqtisadi artımı hədəfləməkdir. İqtisadiyyatı inkişaf edirmək yönündə atdığı addımların müvəffəqiyyət qazanması üçün dövlət müxtəlif iqtisadi tənzimlənmə üsullarından yararlanır ki, fikrimizcə, bunlardan ən başlıcası iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsidir. Çünki, ölkədə planlaşdırılmış iqtisadiyyatı inkişaf edirmək yönündə atacağı addımlar icraya başlamadan bazar mexanizminin düzgün işləməsinə nail olmaz. Bu səbəbdən dövlət vergilərin əsas funksiyası olan tənzimlənmənin köməyi ilə iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək yönündə atılan siyasi addımlar stimullaşdırıcı və məhdudlaşdırıcı vəzifələrini həyata keçirməlidir.

İnteqrasiya şəraitində bütün ölkələrdə vergilərin müəyyən edilməsinə və hansı dərəcələrlə yığılmasına diqqət yetirilir. İndiyə qədər bütün ölkələrin qazandığı iqtisadi təcrübəyə baxsaq görürük ki, vergi dərəcələrini aşağı salmaqla, eyni zamanda vergi ödəyicilərinin sayını artırmaqla istənilən vergiyə əsasən gəlirləri artırmaq mümkündür.

Məsələn, Avropanın qərbindəki ölkələrdə vergi dərəcəsinin miqdarına görə vergi ödəmələrindən daxilolmaların elastikliyi prinsipi tətbiq olunur. Həmin asılılığın araşdırılması zamanı aşağıdakı nəticə ortaya çıxır : vergi miqdarlarının lazımı səviyyəyə qədər azaldılması nəticəsində vergi daxilolmalarının artımı ilə vergiqoyma dərəcələrinin azalma ölçüləri arasında elastik asılılıq başlayır (15.s.71). Lakin vergi dərəcələrinin yüksək olmasından şikayət edənlər bilməlidirlər ki, onların ödədiyi vergilərin çox hissəsi müxtəlif üsullarla onların özlərinə qayıdır. Sərhədlərin müdafiəsi, ictimai asayişin

mühafizəsi, əhaliyə göstərilən təmənnasız məktəblər, universitetlər və xəstəxanalar və.s, ekologiyanın qorunması və nəhayət iqtisadiyyatın müsbət yöndə dəyişdirilməsinin aparılması vergilərin yığılmasından birbaşa asılıdır. [16, 112]

Uzun illər boyu vergilərə iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək yönündə atılan siyasi addımların vacib aləti kimi deyil, yalnız dövlət büdcəsinin gəlirlərini formalaşdıran vasitə kimi baxılmışdır. Lakin vergilərin funksiyalarını yalnız fiskal məqsədlərlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Belə ki, düzgün qurulmuş vergi strategiyası vasitəsi ilə dövlət təkrar istehsal prosesini tənzimləyə, maliyyə sabitliyinə, ən başlıcası isə iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların həcmi artırmağı bacara bilər.

Vergi sistemi və vergitutmanın anlayışı vergilərin əmələ gəlməsi və tərəqqisi nəticəsində təşəkkül tapmışdır. Vergi dedikdə, ödəyicilər ilə dövlət gəlir cədvəlinin qarşılıqlı maliyyə münasibətləri nəzərdə tutula bilər. Həmin vaxt maliyyə ehtiyatlarının dövlət büdcəsində konsentrasiyası müşahidə olunur ki, sözügedən fəaliyyəti vergi sistemi öz vəzifə, forma, üsul və ya şərtləri ilə tərəqqi etdirir və konkretləşdirir.

Vergi xidməti sektorunda ən mütərəqqi irəliləyiş isə məhz 2000-ci il fevral ayının 11-də Baş Dövlət Vergi müfəttişliyinin bazasında ölkənin vergi siyasətinin tətbiqi və vergitutma sektorunda dövlət monitorinqini təşkil edən İcra hakimiyyəti idarəsi - Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin əsasının qoyulması olmuşdur. Vergilər Nazirliyi yaradıldığı gündən iki il müddətində beynəlxalq Maliyyə təşkilatları, yerli və əcnəbi vəzifəli mütəxəssislərlə birlikdə AR Vergi Məcəlləsinin hazırlanmasına və 2001-ci il müddətində qəbuluna yiyələnmişdir. Sözügedən müddətdə Vergi Məcəlləsinin təsdiq olunması çox təqdirəlayiq irəliləmə idi. Çünki vergi sahəsində aparılan islahatların uğurlu davamını bərpa etmək məqsədilə vergi qanunvericiliyindəki pərakəndəlik və ziddiyyətlər aradan qalxmalı idi.

Bütün bunlar ölkənin vergi siyasətinin qayələrindən birini təşkil etməlidir.

Vergi idarəetmə üsulunun və vergi siyasətinin əsas meyarlarından biri də optimal vergi ağırlığının təyin edilməsidən təşkil olunmuşdur. Sözügedən sektorda dünya vergi

praktikasının faydalandığı «Laffer əyrisi»nin, istəklərini xatırlamaq diqqətə layiqdir. XX əsrin II yarısında prof. A.Laffer hesabına müəyyən edilmiş həmin riyazi üsula görə, vergi səviyyəsinin ancaq hər hansı bir səviyyəyə kimi artırılması vergi daxilolmalarının çoxalmasına şərait yaradır. Bu səviyyənin aşılması isə vergi daxilolmalarının aşağı düşməsinə nədən olur, vergidən boyun qaçırılması cəhdləri meydana çıxır, sosial gərginlik, narazılıqlar yaranmağa başlayır.

Sadalanarlardan məlumdur ki, vergi idarəetmə üsulunun təşəkkül etməsi və inkişaf etdirilməsi üçün elə etməliyik ki, respublika ərazisində mövcud bazar iqtisadiyyatı fəaliyyətinin güclənməsinə servis göstərsin. Yəni, vergi idarəetmə üsulunun istehsal və qeyri-istehsal aspektinin dövlət hesabına nizamlanması sərbəst sahibkarlıq təşkilatının güclənməsinə və inkişaf etdirilməsini servis etməlidir. Ona görə ki, sahibkarlıq işləri bu idarəetmə üsulunun ayrılmaz hissəsinə, bu işlə maraqlanan şirkətlər, kəndli təsərrüfatları, ekzogen investisiyalı şirkətlər, birjalar bu idarəetmə üsulunun aparıcı komponentləri sayılır. Respublika ərazisindəki vergi idarəetmə üsulu onların fəaliyyətinə təkan verməli, təzə qurulan şirkətlərdə yüksək məhsul emalına, yeri gələndə növlərin başqaları ilə əvəz edilməsinə və ya böyüdülməsinə iqtisadi təkan verməlidir. Bu sektorda ölkəmizdəki uyğun idarələrin faydalana bilməsi üçün hərtərəfli dünya praktiki fəaliyyəti mövcuddur.

Hal-hazırda respublikada müstəqil sahibkarlığın tərəqqi səviyyəsi yetərincə yüksəlmiş olsa da, həmin sahədə görülməli işlər hələ də çoxdur. Respublikamızda yeni sosial-iqtisadi sistemin inkişaf etməsi özünü müxtəlif iqtisadi sahələrdə göstərir və vergi nüfuzetmələrinin vəziyyətində dəyişikliklərə də səbəb olur.

Vurğulamaq olar ki, vergi idarəetmə üsuluna aid edilən ödəmələrin keyfiyyət tərkibi xüsusi rol oynayır. Konkret vergi formalarının vergi sisteminin tərkibinin və quruluşunun qanunla təsdiqi zamanı «vergi», «rüsüm», «yığım», «qiymət» kimi mühüm anlayışların şərhə xüsusi rol oynayır. Həmin anlayışlar arasında olan fərq təcrübədə meydana çıxır və vergi rejiminin fəaliyyətinin

effektliyinə, vergi yükünün üfqi və şaquli istiqamətlərdə bölüşdürülməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Nəhayət, ödəmələrin tərkibi özü vergi münasibətlərinin təşkili şərtlərini təyin edir və vergiyə cəlb olunmanın tərəqqi etmiş dövlətlərin vergi idarəetmə üsuluna uyğunluğunu göstərir.

İndiki dövr üçün əlverişli sayılan vergi idarəetmə üsulunun əsas mexanizmlərindən biri də vergilərin fərqli xarakterlərinə, xarakterik özəlliklərinə və formalarına görə sistemləşdirilməsi və ya sinifləşdirilməsidir. Vergilərin təsnifləşdirilməsi vergiyə cəlb olunmanı universallaşdırmaq, müqayisə edərək analiz etmək üçün dünya praktiki fəaliyyətinə müvafiqləşdirmək üçün mühüm prinsipdir.

Göstərilən xüsusiyyətlərin adekvat qaydada nəzərə alınması, onların Vergi Məcəlləsində əks etdirilməsi vergi işinin düzgün tənzimlənməsinin əsas əlamətlərindən biri sayılır ki, nəticədə bu istənilən dövlətin sosial həyatında da özünün müsbət əksini tapır.

Beləliklə, müasir ölkələrin təcrübəsindən də məlumdur ki, vergilər istənilən dövlətin iqtisadiyyatının nizamlanmasında əsas texniki vasitə olaraq özünü göstərir. Vergiqoyma ilə vergilərin tutulması prosesində vergiqoyma obyektinin xüsusiyyətləri nə qədər doğru qeydə alınarsa, vergi və verginin səviyyələri, çoxluğu mülkə, mənfəətə və s.-yə hansı dərəcədə müvafiq qoyularsa, verginin əldə edilməsi və sosial olaraq son vəziyyəti də həmin dərəcədə pozitiv olar, situasiya yaratmaz. Misal üçün, ABŞ-da sözügedən faktorları qeydə alaraq, 1986-cı ildə respublikada əhəmiyyətli vergi islahatı aparıldı ki, nəticədə bu həminki ilə qədər yaradılan vergi idarəetmə üsulundakı ədalətsizliklərə son qoydu. Ona görə ki, daha öncə olan idarəetmə üsuluna görə imkanlı şəxslərin bir qismi fərqli hüquqi qaydalardan faydalanaraq, vergi ödəmirdi. Nəticədə, əhali arasında vergi olmadan normal yaşamaq qeyri-mümkün olduğu kimi, verginin əhali arasındakı və iqtisadiyyatdakı nizamlayıcı vəzifəsini tinkişaf etdirmədən onu hazırki mühitə daha adekvat etmədən də

yaşamaq qeyri-mümkün olar. ABŞ kimi böyük ölkənin praktiki fəaliyyəti də bunu bir daha aşkara çıxarır.

Vergilərin nizamlayıcı vəzifəsinin inkişaf etdirilməsi isə vergi səviyyəsinin, vergi formalarının dəqiq obyektə müvafiqliyinin təmin edilməsini istəyir. Bu nizamlama həm də ikili vergiqoymaya da şamil edilir. Bəzi dövlətlərin ABŞ, Kanada, Yaponiya, Böyük Britaniya, Rusiyanın bu sektorda qazandıqları praktiki imkanlar daha qeyri-adi hesab edilir. Bu səbəbdən də, həmin dövlətlərin təcrübəsi konkret şəkildə öyrənilməli, ölkəmizə uyğun şəkildə tətbiq edilməlidir.

1.3 Vergi sisteminin idarə edilməsinin forma, metod və prinsipləri

Respublikamızın modern vergi idarə üsulu əsasən 1991-1992-ci illər ərzində, yəni bazar iqtisadiyyatı ilə yerini dəyişməsi və təyinatlı iqtisadi yeniliklər dövründə formalaşmışdır. Vergi sistemində qarşılıqlı əlaqələrin nizamlanması təcrübəsinin olmaması, respublika ərazisindəki iqtisadi və sosial böhran, vergi idarə üsulunun təşəkkül etməsinə birbaşa təsir göstərmişdir. Ölkəmizdə hazırki vergi idarə üsulu xarici dövlətlərin təcrübəsi əsasında yaradılmışdır. Buna görə də respublikamızın vergi sistemi ümumi strukturuna və qurulması prinsiplərinə görə beynəlxalq standartlara uyğundur.

1990-1993-cü illər ölkə ərazisində bazar iqtisadiyyatının istəklərinə müvafiq olan vergi idarə üsulunun təşəkkül etməsi müşahidə edilmişdir. Bu dövrdə vergi sistemində əhəmiyyətli yeniliklər edilmişdir. Sözügedən yeniliklərdən biri də 1992-ci ildə istehlak vergisinin növü olan əlavə dəyər vergisinin tətbiq olunmasıdır. Əlavə dəyər vergisi həyata keçirildikdən sonra ölkəmizdə dövriyyə vergisinin alınması dayandırılmışdır. Bu verginin tətbiqi ilə respublika ərazisində gəlir cədvəli mənfəətinin təşəkkül etməsində dolayı vergi sisteminin iştirakı strateji səviyyədə artmışdır.

Vergilərin tənzimləyici rolu onun özünün də (vergitutmanın) tənzimlənməsini tələb edir.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsində daha yüksək rol oynayan vergitutmanın özünün tənzimlənməsində prinsiplərdən əsası vergi dəyərinin müəyyən edilməsində sadəlik və şəffaflıq prinsiplərinə riayət edilməsidir. Bu prinsiplərin əhəmiyyəti odur ki, vergi sistemi çətin, mürəkkəb olmayaraq, anlaşılan tədbirlərə söykənməlidir. Vergilərin hesablanması mərhələsində şəffaflıq, sadəlik əsas götürülməlidir və monitoring idarələrinin göstərdikləri fəaliyyət cüzi xərcə yerinə yetirilməlidir. Vergi idarəetmə üsulunda əgər aydınlıq və sadəlik prinsipi təmin edilməzsə, onda ölkədə olan qanunlardakı anlaşılmaqlar nəticəsində bir sıra xoşagəlməz hallar, sosial gərginliklər meydana çıxıb bilər, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi məsələsi isə az səmərəli olar. Hazırda ölkəmizdəki vergitutmanın təşkili prinsipləri təkmilləşmiş bazar iqtisadiyyatına sahib olan dövlətlərin praktikasına söykənir. Amma, büdcə vergi sistemindəki çatışmamazlıqlar vergitutmanın təşkili prinsiplərində çatışmamazlıqlardan xəbər verir. Bizim fikrimizcə, vergitutmanın prinsipləri işlənilib hazırlanarkən respublikamızın iqtisadiyyatının və ölkəmizin milli xüsusiyyətləri, sahələr arasında olan nisbətlər və onların inkişaf mərhələsi kimi faktorlar qeyd edilməlidir. Vergitutmanın ədalətlik prinsipinin inkişafında və reallaşdırılmasında respublika ərazisində həyata keçirilən vergi məcəlləsinin daşdığı vəzifə mühümdür. Nəticədə, hazırki Vergi Məcəlləsinin vergi idarəetmə üsulu və vergitutmanın prinsiplərinin praktiki baxımdan reallaşdırılmasında əsas rol oynayır. Sözünl əsl mənasında vergi sistemindəki dəyişikliklər və Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin özü birbaşa ədalətlik prinsipinə söykənməlidir, ayırmalarının hesablanmasında gələcək dövrün xərclərinin uçotu, kreditə görə faizinin və s. uçotun yeni qaydaları müəyyən olunmalıdır. Ancaq, vergi sistemində və maliyyə menecmentində dəyişiklikləri uyğunlaşdırmaq hər zaman mümkün olmadığından, vergi yükünün fərqli variantlarını qiymətləndirmək məqsədilə Vergi Məcəlləsindən əlavə xərclərin tərkibi barəsində nizamnamənin təsdiq edilməsi də məqsədəuyğun olar. Vergilərin tənzimləyici təsiri sadalananlara tabe olur.

Əlbəttə, lazımi hüquqi təminat olmadan iqtisadi metodlarla tənzimlənən bazar iqtisadiyyatı ilə yerdəyişmə qeyri-mümkündür. Nəticədə, yenə də ölkədə vergi ödəyicisinin dövlətlə münasibətlərinin (xüsusən də sahibkarlıq sferasında) normativ bazası tam formalaşmamışdır. Sözügedən sektorda tətbiq edilən fərqli səviyyəli normativ aktlar həm mahiyyətə, həmçinin səlahiyyət baxımından xeyli çatışmamazlıqlara və boşluqlara malikdir. Belə çatışmamazlıqlar mülki və iqtisadi münasibətləri olduqca çətinləşdirir, iqtisadi subyektlərdə inamsızlıq yaradır və son olaraq inkişafımızı ləngidir, iqtisadi tənzimləməni də çətinləşdirir.

Qabaqcıl dövlətlərin praktiki fəaliyyəti müəyyən edir ki, ölkənin fiskal siyasətində ən vacib sistemləşdirilmiş qanunvericilik aktlarından biri olan səlahiyyətli və fiziki şəxslərin ayrı-ayrı dərəcəli büdcələrə icbari ödənişlərinin hüquqi əsaslarının və şərtlərinin müəyyən edilməsidir. Bu zaman Verginin Məcəllə konsepsiyası, onun maddələrinin əsaslandırılması ölkədə formalaşmış iqtisadi fikirlərin məntiqliliyini, məhsuldar qüvvələrin inkişaf göstəricilərinin və istehsal münasibətlərinin rolunu göstərir. Sözügedən qanunların toplusu kimi bilinən Vergi Məcəlləsi iki hissədən ibarət olur: kompleks və özəl hissələr. Bunların hər ikisi iqtisadiyyat üçün əsas rol oynayır.

Məcəllənin xüsusi hissəsinin müddəaları istənilən dəqiq vergi növünün, icbari ödəmələrin hesablanması, ödənilmə şərtlərini və başqa parametrlərini tənzimləyir.

Ümumi hissəsi isə ölkənin vergi sisteminin iştirakçıları olan şəxslərin səlahiyyət və funksiyalarını müəyyən edir. Ümumi hissəsinin maddələrində ölkəmizdə birinci dəfə vergitutma ilə əlaqədar olan mühüm mahiyyət və hadisələrin izahı verilir.

İstənilən dövlətdə vergi idarəetmə üsulu dedikdə, Vergi Məcəlləsinə müvafiq tətbiq edilən vergi formalarının hamısının toplusu nəzərdə tutulur. Nəticədə, ölkənin quruculuğunun inkişafı və formalaşmasının dəyişməsi həmişə vergi sisteminin yeniləşməsi ilə müşayiət olunur. [9, 75]

Yuxarıda sadalananlardan da məlum olur ki, vergi idarəetmə üsulu ilə Vergi Məcəlləsi arasında yaxınlıq mövcuddur. Nəticədə, Vergi Məcəlləsi ilk öncə

vergi idarəetmə üsulunu inkişaf etdirmək, vergilərin legitimliyinin mühüm mövzularını nizamlamaq və vergi hüququnun əsas məsələlərinin çözülməsinə ümumi yanaşmanı təşkil etmək məqsədilə qruplaşdırılmış qanunvericilik protokolu rolunu oynayır.

Vergi sistemi isə ümumilikdə götürüldükdə, hazırki Vergi Məcəlləsinin xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşdirilir və vergilərin növlərini, prinsiplərini, onların tətbiq edilmə üsullarını, dərəcələrini, vergi monitorinqinin tətbiqini və o cümlədən vergi nizamnaməsinə əməl edilmədiyinə görə gözaltına alınma üsullarını göstərir. Deyilənlərin hamısı isə vergilərin tənzimləyici rolunu müəyyən edir. Bəzi dövlətlərdəki kimi ölkəmizin təcrübəsi də məhz bunu tələb edir və təsdiqləyir. Müxtəlif dövlətlərin sosial-iqtisadi şəraitində, yaxud istənilən dövlətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində fərqlər olsa da qoyulan vergilərin mahiyyəti və məqsədi cəhətdən onlar bir-birinə çox bənzər, oxşar olurlar. Bu səbəbdən də hərbi, yaxud sülh şəraitində yaşayan eyni bir ölkədə yığılan vergilərin növü və ağırlığı arxasında fərqlər olacağını gözləmək təbiidir. Məsələn, yuxarıda da göstərdiyimiz kimi, ABŞ və bəzi başqa ölkələrdə ƏDV tətbiq olunmur. ABŞ şəraitində tətbiq edilə bilən və özünü doğruldan bu xüsusiyyəti eyni ilə başqa ölkələrin də istifadə etməsi qeyri-mümkündür, sözügedən xüsusiyyət özünü hər yerdə doğrulda bilməz. Yaxud əslində hərbi şəraitə bənzər bir vəziyyətdə yaşamağa məcbur olan, hərbi xərclərin nisbətən yüksək olması istənilən Azərbaycanın modern şəraitində vergi yükünün ağır ola biləcəyini də gözləmək təbiidir. Doğrudur, hazırda bu vergi yükü çox da ağır deyil, mövcud vəziyyətlə bağlı müvəqqəti dözülməlidir və qeyd edilənlər fəvqəl görünməməlidir. Deməli, dəqiq sosial-iqtisadi, hərbi və s. şəraitlə əlaqədar vergilərin növündə, yaxud ağırlığında da fərqlər olması, yəni konkret mühitə müvafiq olaraq vergitutmanın tənzimlənməsi qanunauyğun bir haldır. Eyni fərqləri istənilən dövlətin indiki inkişaf mərhələsində yaşayan, lakin aldığı gəlirlərə görə seçilən müxtəlif vətəndaşlar, səlahiyyətli və fiziki kəslər barəsində də söyləmək olar. Onların ödədikləri vergilərin növləri və həcmi arasında fərqlər olmasa, onda bu

vergitutmanın düzgün tənzimlənmədiyini, verginin bütün hallarda şəraitlə adekvat olmadığını göstərərdi. Güzəştlərin, rüsumların və s. tətbiq edilməsində, onun tənzimlənməsində də belə fərqlərin nəzərə alınması zəruri bir qanunauyğunluqdur. Misal üçün, Azərbaycanda «dövlət hakimiyyəti idarələri, gəlir cədvəli birlikləri və bələdiyyə idarəetmə orqanları, Milli bank və onun təşkilatları, ölkənin təsisatları və sağlıq problemi olanlar ictimai birlikləri mülk vergisini vermir». Bu qanunun pozulması bütün vergi sistemi üçün ciddi bir qüsur hesab edilməlidir.

Göstərilən fərqlərə uyğun qəbul edilən vergi hüququ vergi idarəetmə üsulunun gördüyü işlərin təşkilati-hüquqi prinsiplərini müəyyənənəşdirir, müxtəlif vergi formalarının hesablanması metodikasını formalaşdırır. Bütün bu proseslərin cəmiyyətin ümumi gəlirlərinin həcmi ilə reqlamentləşdirilməsindən, siyasi qüvvələrin vəziyyətindən asılı olmasına baxmayaraq, qanunverici orqanlar vergi islahatlarının keçirilməsi zamanı obyektiv bazar qanunlarının tələblərini və vergi ödəyənin gəlirini nəzərə almalı, vergini bu xüsusiyyətə uyğun tətbiq etməlidir.

Dövlətlərin vergi idarəetmə üsulu bir sıra prinsiplərə uyğun olaraq formalaşır. Onların bəziləri vergi münasibətlərinin əsasını məkan və zamandan asılı olmayaraq müəyyənəşdirirlər. Digərləri isə vergi idarəetmə üsullarının yaradılması və tətbiqinin əsaslarını konkret ölkə və konkret tarixi şəraitlə müəyyənəşdirirlər.

Bu səbəbdən də vergitutmada ciddi məsələlərdən biri də modern mühitdə respublikamızın vergi idarəetmə üsulunun əsas prinsiplərinin təyin olunmasıdır ki, bura da aşağıdakılar aiddir: istənilən səlahiyyətli və fiziki kəs hazırda olan qanunvericiliyə uyğun olaraq vergi ödəməlidir; vergilər dövlətin və cəmiyyətin inkişafının maliyyə ilə təmin edilməsi üçün tətbiq edilir; vergilər siyasi, etnik və digər kateqoriyalardan asılı olmayaraq tətbiq edilir; vahid iqtisadi siyasətə məkana və Azərbaycanın vergi idarəetmə üsuluna zidd olan vergilər işlədilməz. Sözügedən qaydaları pozan fiziki və səlahiyyətli kəslər cinayətə yol vermiş olurlar.

Modern mühitə müvafiq, məqsədəuyğun təşkil edilmiş və konkret tətbiq olunan vergi idarəetmə üsulu iqtisadiyyatın tərəqqisində əsas təkan verən amil kimi çıxış edə, respublikanın xeyli sosial-iqtisadi məsələlərinə aydınlıq gətirə bilər. Məsələn:

- Ölkədəki geniş biznesin və fiziki kəslərin əmanətlərinin investisiyaya istiqamətlənməsinə imkan yaratmaqla təzə ofislərin fəaliyyət göstərməsi və işsizliklə mübarizə;

- elmi-texniki araşdırmaların, fundamental araşdırmalara təkan vermək metodu ilə ölkədə emal edilən malların rəqabətliyinin təmin edilməsi;

- proteksionist siyasətini yürütməklə kapitalın sektor və bölgə axınını stimullaşdırmaq;

- ekzogen kapitalın üzvlüyü ilə birgə şirkətlərin əsasının qoyulmasını stimullaşdırmaq;

- müxtəlif təbəqəli əhalinin sosial ehtiyaclarının qarşılınmasını stimullaşdırmaq.

Başqa dövlətlərdəki kimi, Azərbaycanın da vergi sistemində mütləq şəkildə xalqın iqtisadi və siyasi inkişafının spesifik xüsusiyyətləri əks olunmalıdır. Bu xüsusiyyətləri real vergi mexanizmi özündə əks etdirməlidir. Müasir vergitutma mexanizmi formalaşdırılarkən aşağıdakı məsələləri nəzərə almaq məqsədəuyğun hesab edilməlidir:

- vergiləri kimlərdən tutmaq, hüquqi yoxsa fiziki şəxslərdən və hansı nisbətdə;

- vergitutmanın, vergi öhdəliklərinin yaranması üçün vacib sayılan istehsal və qeyri-istehsalın bazis göstəriciləri necə olmalıdır; [7, 178]

- hər bir bazis göstəricisindən hansı məbləğdə vergi tutulmalıdır.

Ölkədə müasir vəziyyətə adekvat olan vergi sisteminin təşkili şərtlərindən asılı olaraq, istənilən ölkədə əsas vergi bazasının seçilməsinə aşağıdakı yanaşmalar mövcuddur:

- istehsal nəticələrinin vergiyə cəzb edilməsi;

- renta əsasında formalaşan vergilər (dağ, torpaq, meşə və s.);

- ticarət dövriyyəsinin vergiyə cəzb edilməsi;

- kapitalın, daşınmaz əmlakın vergiyə cəzb edilməsi;;
- istehlakın vergiyə cəzb edilməsi;.

Müxtəlif tipli vergi növlərinin (birbaşa və dolayı) üstünlük təşkil etməsinə tabe olaraq vergiyə cəzb edilmənin xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. İstənilən vergi formasının elmi cəhətdən əsaslandırılması və ictimai həyata daxil edilməsi, vergilərin toplanmasının şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi, vergi nizamnaməsinə əməl edilməməsi zamanı vergi məsuliyyətinin təyin edilməsi - bütün bunlar milli vergi sistemlərinin yetginliyini xarakterizə edir.

Respublikamızda sahibkarlığın tərəqqisi üçün ƏDV-nin əsasən vacib rolu var. Bu verginin məbləğinin səviyyəsini ölkəmiz üçün xeyli baxımdan normal saymaq mümkündür. Hər bir dövlətdə hazırki sosial-iqtisadi idarə üsulunda vergilər əsas mövqeni təşkil edir, ölkənin hədəflədiyi vəzifələrin həyata keçirilməsində, dövlətin endogen və ekzogen mühafizəsi, maarifin, səhiyyənin və başqa sektorların daxili quruluşunun tərəqqi etdirilməsində vergi idarəetmə üsulu iki nöqteyi-nəzərdən vacib mövqə tutur:

1) sözügedən hədəf çatmaq üçün gəlir cədvəli vəsaiti təsisatlarının təşəkkül etməsində;

2) həmin sektorların təkmilləşdirilməsinin stimullaşdırılmasında, sakinlərdə bu məqsədlə maraq oyatma. Sözügedən problemlərin çözülməsi vergi idarəetmə üsulunun özəlliklərinə, sistemin səviyyəsinə ətraflı şəkildə tabe olur. Ölkənin vergi vasitəsinin özəlliklərini elə seçməli, sistemin işini, vergidəki qanunauyğunluqları elə nizamlamalıdır ki, həm büdcənin mənfəət payı bərpa olunsun, həm də sosial-iqtisadi sektorların tərəqqisinə maraq yaradılsın; səlahiyyətli və fiziki kəslərin hamısı öz biznes sahələrini tərəqqi etdirməkdən başqa dürüst şəkildə şərtlərə görə vergi borcları qarşılansın və həm də bu şəxslərin vergi sistemində qanunauyğunluğu pozması əngəllənsin.

Bu göstərilən hədəflərə çatmaq üçün aşağıdakı problemlərin çözülməsi şərtidir:

1) ölkə öz gördüyü işlər hesabına dövlətin istehsal və qeyri-istehsal və

qoruyucu tipli problemlərin çözülməsi tədbirlərini maliyyələşdirmək məqsədilə gəlir cədvəlinə yetəri məbləğdə valyutanın yığılmasını təmin etməlidir;

2) dövlətin iqtisadi quruluşunun təşəkkül tapmasında iqtisadiyyatın sosial xarakter daşması üçün mütləq şəkildə quruluşda yeniliklər edilməlidir;

3) əməksevərlik və sahibkarlıq fəaliyyətinə təkan vermək, investisiyaların çoxaldılması üçün maddi cəhətdən həvəsləndirmə məqsədilə vergi vasitəsinin və vergi idarəetmə üsulunun nizamlanmasında zəruri inkişaf üsulları tətbiq etmək;

4) bütün ölkə üzrə işgüzar sahələrdə məsuliyyətin çoxalmasına yiyələnmək, korrupsiya, vergidən yayınmaq hallarına qarşı ciddi tədbirlər görmək yolu ilə məsuliyyətli intizam sistemi yaratmaq.

Keçid dövrü şəraitində bu məqsədlərə asanlıqla yiyələnmək qeyri-mümkündür, lakin bu göstərilən istiqamətlərdə işləməklə həmin hədəflərə çatacaqlarına şübhə etməmək olar.

Tərəqqi etmiş dövlətlərin praktiki fəaliyyətindən məlumdur ki, istənilən verginin tədricən az, ancaq vergilərin bir çox növünün olması daha uyğundur. Düzdür, uçot işində sözügedən növlərin çox olması bir sıra problemlər yaradır, ancaq sosial dürüstlük şərtində və miqdarca az olmasında səmərəli olması ilə, öz miqdarı ilə sensasiya yaratmır, verginin çox olması daha geniş tədiyyəçilərin öhdəliyinə verilir, nəticədə vergi miqdarı bir az da olsa aşağı düşmüş olur.

Vergi idarəetmə üsulunun və vasitəsinin normal fəaliyyət göstərməsinin və onların iqtisadiyyatın tənzimlənməsindəki rolunu artırmaq şərtlərindən biri hazırki istehsal və qeyri-istehsal sistemin möhkəmlənməsinə xidmət edən hüquqi əsasların təkmilləşdirilməsi məqsədilə vergilərin bazar iqtisadiyyatı sistemini möhkəmləndirən hüquqi əsaslarını daha əzmlə inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Nəticədə bu vergi sistemini tənzimləyən hüquqi əsaslarının elə qaydada təkmilləşdirilməsini demək istəyir ki, bu hüquqi əsaslarda edilən dəyişikliklər sisteminin tamlığını pozmasın, qəbul edilən yeni qanunlar (vergi islahatları) ölkənin istehsal və qeyri-istehsal siyasətinin strateji

əsaslarına və istiqamətlərinə zərər gətirməsin, onları daha da möhkəmlətsin. Bunun üçün aşağıdakı cəhətlərə göz yetirilməsi mühümdür:[3, 86]

1) vergi ödəyənlərin öhdəliyində olan vergi çoxluğunun optimal şəkildə azaldılmasına çalışmaq, ikiqat vergiyə cəlb olunmağa yol verməmək;

2) mümkün qədər vergiləri təmərküzləşdirmək və əhəmiyyətli bir gəlir gətirməyən məqsədli vergiləri aradan qaldırmaq üsulu ilə onların miqdarının azaldılması;

3) bütün vergi idarəetmə üsulunun və qeyri-vergi tədiyyələri sisteminin vahidliyinə,

onların ziddiyyətlərdən azad olmasına, stabilliyinə nail olmaq;

4) vergi idarəetmə üsulunun hüquqi təkmilləşdirilməsi təkcə yeni növ vergilərin yaranmasına deyil, həmçinin vergilərin müəyyənələrinin ixtisarına da yönəldilməlidir.

Bu cəhət respublikamızdakı vergi sistemi, ölkənin vergi servisi haqqındakı qanunun Milli Məclis hesabına qəbul olunmuş təlimatlarla üstə-üstə düşür. Məsələn, «dövlət vergi servisi idarələrinin vəzifəsi, şəxslərin intizamlı məsuliyyəti haqqındakı nizamnamə», «sənəd təftişlərinin aparılması qaydaları haqqındakı nizamnamə » və digərlərini nümunə gətirmək olar. [16, 178]

Vergi idarəetmə üsulunun istehsal və qeyri-istehsal aspektinin ziddiyyətsiz olaraq, düzgün işləməsi üçün onun təkmilləşdirilməsi və formalaşdırılması prosesində müəssisələrlə, təsərrüfat göstəriciləri ilə əlaqələrin harmonikliyinə də xüsusi diqqət verilməlidir.

II FƏSİL.MÜASİR VERGİ SİSTEMİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Vergi sisteminin idarə edilməsinin hüquqi əsasları və qanunvericilik bazası

Müasir inkişaf mərhələsində Azərbaycan Respublikası inkişaf etmiş “nəhəng” ölkələrin vergi sisteminə və onu tənzimləyən vergi qanunvericiliyinə əsaslanır. Vergi sisteminin tənzimləyici rolunun tam real səmərəli olması üçün o bir sıra qanunverici qayda və prinsiplərə uyğun olmalı, onlara riayət olunmalıdır. Bu qayda və prinsiplər ilk dəfə hələ XVIII əsrdə məşhur ingilis tədqiqatçısı A.Smit tərəfindən müəyyənləşdirilmiş, sonralar isə bu müddəa və prinsipləri M.M. Speranski, A. Laffer və başqaları inkişaf etdirmişdir.

Ölkədəki vergi sistemi mövcud qanunvericiliklə müəyyən edilən vergilərin məcmusundan ibarətdir. Vergitumanm prinsipləri də vergilərin bir iqtisadi kateqoriya kimi məqsədəuyğunluğunu əsaslandıran müddəalardır. Beləliklə, vergi qanunvericiliyi və vergi sistemi üzvi surətdə qarşılıqlı əlaqədə olur və inkişaf edir.

Müasir dövrdə başqa ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da vergi qanunvericiliyi və vergi sistemi aşağıdakı obyektiv prinsipləri əsas tutur: məcburilik, ədalətlilik, vergilərin ödəyicilər üçün əlverişliliyi, qənaətcillik, tarazlıq, dəyişkənlik, vergitutmanın bir dəfə tətbiq olması, sabitlik və vahidlik prinsipləri. Azərbaycan Respublikasının öz vergi qanunvericiliyini və vergi sistemini inkişaf etdirərək ən əlverişli nümunə kimi yanaşdığı inkişaf etmiş ölkələrdə belə həmin qanunauyğunluqlar özünü aydın göstərmişdir. Ölkəmizin müasir vergi sistemi də bazar iqtisadiyyatına keçməyin qanunauyğun tələbləri əsasmda inkişaf edərək formalaşmışdır. 2001-ci ildən sonra formalaşmış hesab edilən vergi sistemimiz iki başlıca sosial-iqtisadi funksiyanı yerinə yetirir:

- Bütçə gəlirlərinin formalaşmasının təmin edilməsi;

- Ölkə əhalisinin fərqli təbəqələrinin gəlirlərinin formalaşması və yenidən bölgü prosesi nəzərə alınmaqla, ümumilikdə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi;

Bazar iqtisadiyyatı sisteminin qanunauyğunluqlarına və Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyinə müvafiq olaraq aşağıdakı prinsiplərə əməl olunmalıdır:

Hər bir hüquqi və fiziki şəxs ölkədəki mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq öz gəlirlərindən dövlətə vergi ödəməlidir;

Ölkədə toplanan vergi məbləğləri cəmiyyətimizin hərtərəfli inkişafının maliyyə təminatı məqsədini güdməlidir;

Azərbaycan Respublikasında vergilərin qoyulması və ödənilməsi başqa inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi vətəndaşların ideoloji, siyasi, etnik və s. xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq həyata keçirməlidir; [14, 201]

Azərbaycan Respublikasının ərazisində onun vahid iqtisadi məkanına və vergi sisteminə zidd olan vergilər tətbiq edilə bilməz. Vergi qanunvericiliyimiz və sistemimiz əvvəlki, totalitar sistemə aid olan xüsusiyyətlərindən getdikcə daha çox xilas olaraq bazar iqtisadiyyatı sisteminə uyğunlaşır. Azərbaycan Respublikasının müxtəlif səviyyəli büdcələrinin tətbiq etdiyi vergiləri öz obyektinə, verginin dərəcə quruluşuna və istifadəsi kimi əlamətlərinə görə təsnifləşdirirlər. Vergi qoyma obyektinə görə vergilər müasir şəraitdə birbaşa və dolaylı vergilər qrupuna bölünür. Bunlardan birbaşa vergilər bilavasitə ödəyicinin gəlirlərindən, onun əmlakından müvafiq dərəcələrə uyğun olaraq dövlət orqanları tərəfindən alınan vergilərdir. Məsələn, hüquqi və fiziki şəxslərdən onların əldə etdikləri mənfəət və gəlir vergisi, torpaq vergisi və s. buna misal ola bilər. Müasir Azərbaycan şəraitində, mövcud qanunvericiliyə və vergi sisteminə uyğun olaraq, birbaşa vergilər öz növbəsində real və xüsusi vergilər qruplarına bölünür. Real vergilər ödəyicilərin maliyyə vəziyyətindən asılı olmayaraq onların sərəncamında olan əmlakın, məhsulların, sahibkarlıq fəaliyyətinin ayrı-ayrı formalarına əsasən ödənilir. Bundan

fərqli olaraq, xüsusi vergilər vergi ödəyicilərinin maddi durumundan asılı olmaqla bəyannaməyə görə ödənilir.

Azərbaycan Respublikasının müasir vergi sistemində və müasir vergi qanunvericiliyində dolayı vergilər xüsusi yer tutur. Bu vergilər məhsulların dəyərinə, məhsul satışı dövryyəsinə, yerinə yetirilmiş iş eyni zamanda xidmət meyarlarına əlavə kimi tətbiq edilir. Bunlara fərdi vasitəli, vergi növü olan aksizlər, fiskal sahələrdəki istehsala, yaxud satışa qoyulan dolayı vergi növü) aiddir. Göstərilənlərdən əlavə malların idxalatı eyni zamanda ixracı zamanı gömrük rüsumları da alınır.

Vergi sistemi özü isə məlum olduğu kimi, 2001-ci ildən başlayaraq ölkəmizdə fəaliyyət göstərən, daim təkmilləşdirilən və inkişaf etdirilən Vergi Məcəlləsinə əsaslanır. Vergilər üzrə dövlət orqanları isə məəcəllənin və başqa normativ aktların tətbiqinə, onlara tam riayət olunmasına nəzarət edir, bunun üçün lazımi sanksiyalar tətbiq edirlər. Mütləq xarakter daşıyan dövlət vergiləri ölkənin bütün ərazisində mövcud qanunlara uyğun şəkildə ödənilir.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyinin və vergi sisteminin inkişafının başlıca məqsədi azad sahibkarlığın inkişafına yönəlir. Ona görə də respublikada 1990-cı ildən başlayaraq azad sahibkarlığın inkişafı baxımından dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi siyasət və onunla bağlı qəbul olunmuş qanunlar, o cümlədən vergi qanunvericiliyi mühüm rol oynayır. Lakin respublikada azad sahibkarlıq fəaliyyəti bəzən bürokratik sistemlə üzləşir, onların fəaliyyətinə mane olan sərt vergi sistemi tətbiq edilir və bu son nəticədə, azad sahibkarlığın gəlirlərinin azalmasına, onların müəyyən strukturlardan asılı vəziyyətə düşməsinə gətirib çıxarır. Bunların qarşısını almaq və azad sahibkarlığı inkişaf etdirmək məqsədi ilə iqtisadiyyatın daim dövlət tənzimlənməsi mexanizmi həyata keçirilməlidir.

Respublikamızda vergiqoyma haqqında qəbul edilmiş bir sıra qanunlar azad sahibkarlığın inkişafı ilə əlaqədar yeni müəssisələr yaradılmasına və dövlət tərəfindən onların fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradılmasına nail olmaq üçün

maliyyə-kredit yardımları heç də ardıcıl həyata keçirilmir. Ona görə də, ölkədə həmin məqsədlə azad sahibkarlığın inkişaf strategiyasına dair kompleks dövlət proqramı hazırlanmalı və ardıcıl olaraq həyata keçirilməlidir. Azad sahibkarlığın inkişafını respublikada ləngidən, müəyyən inamsızlıq yaradan bir sıra amillər qısa vaxtda aradan qaldırılmalıdır. Yeni sahibkarlıq sisteminin inkişafında müəssisələr özlərinin əlavə pul vəsaiti hesabına elmi-texniki və sosial inkişaf məqsədlərini həyata keçirirlər. Müəssisələrin fəaliyyətində başlıca məqsəd onların daha çox gəlir və ya mənfəət əldə etməsidir. Eyni zamanda, hər bir istehsal müəssisələrinin sahibi birinci növbədə öz istehsal xərclərini aşağı salmaq meylini üstün tutur və bununla da öz mənfəətini artırır. Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq aylıq, rüblük və illik ödənilən vergi və ayırmaların dərəcələri daim dəyişə bilər. Lakin vergi və ayırmaların hazırkı şəraitdə belə çoxsaylı olması müəssisələrdə təsərrüfat fəaliyyətinə stimulu zəiflədir və maliyyə vəziyyətini çətinləşdirir. Ona görə də istehsal müəssisələrində müəyyən güzəştli vergi formalarının tətbiqinə keçilməsini məqsədəuyğun hesab etmək olar. Belə güzəştli vergi sisteminin həyata keçirilməsi istehsal prosesinin inkişafına və daxili bazarda hazır məhsul bolluğuna stimül yaradar və onu artırır.

Azad sahibkarlığın respublikada inkişafı ilə əlaqədar istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin stimullaşdırılması və təkrar istehsalın səmərəli təşkili maliyyə, kredit və vergi sisteminin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Vergi sisteminin azad sahibkarlığın inkişafına uyğun qurulması hər cür istehsal müəssisəsinin spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Müasir dövrdəki bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycan Respublikasında vergi sistemi və qanunvericiliyini formalaşdırarkən, sahibkarların istehsal fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün vergi mexanizmi aşağıdakı məsələlərin həllini təmin etməlidir:

Azad sahibkarlıq prinsiplərinə uyğun olaraq yaradılan təsərrüfat formalarının inkişafına stimül yaradılması və güzəştlər edilməsi, iqtisadi amillərdən daha səmərəli istifadə edilməsi;

Ölkədə özəlləşdirmə prosesinin sürətləndirilməsinə və özəlləşdirilmiş müəssisələrin yeni təsərrüfatçılıq formalarına keçmələri üçün xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadəyə şərait yaradılması;

Yeni iqtisadi struktur siyasətinin reallaşması (qeyri-neft sahələrinin daha sürətli inkişafı) məqsədi ilə yaradılan istehsal sahələrinin vergi mexanizmi vasitəsi ilə stimullaşdırılması;

Xarici investisiyaların iqtisadiyyatın inkişafına cəlb edilməsi siyasətinin davam etdirilməsi, lakin onların fəaliyyətinin ölkə qanunvericiliyinə daha çox tabe olmasına nəzarətin gücləndirilməsi.

«Vergi Məcəlləsində» vergilərin dərəcələrinin aşağı salınması siyasətinin gücləndirilməsi istehsal sahələrinin inkişafına müsbət təsiri əhəmiyyətli dərəcədə artırır bilər. Ölkəmiz siyasi müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikada formalaşmağa başlayan yeni vergi sistemində geridə qalmış istehsal bazasına malik olan müəssisələrin himayə olunması və onların gəlirlərinin həddindən artıq differensiallaşmasını məhdudlaşdırmaq zərurəti və rentabelliğini yüksəltməklə bağlı vergilərin tənzimləyici funksiyasının zəiflədilməsinə yol verilmiş, bütün təsərrüfatlara vahid qaydada yanaşılmamışdır. Vergi sistemindəki və qanunvericilikdə şəraitə tam cavab verə bilməyən bu çatışmazlıqlar tədiyyə qabiliyyətli tələbin azalmasına, sahibkarlıq fəaliyyətinin və istehsalın aşağı düşməsinə səbəb olan xərclərin yüksəldilməsinə və büdcə böhranına gətirib çıxarmışdır. [16, 112]

1995-ci ildən sonra respublikada müəyyən maliyyə sabitliyi əldə olunsada, bu amil hələ iqtisadiyatımızın dirçəlməsinə bütün imkanları yaratmırdı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergi mexanizmindən səmərəli istifadə etməklə istehsal sahələrində qiymət və gəlirlərin tənzimlənməsinə ehtiyac yaranmışdı. Qeyd edək ki, Vergi Məcəlləsindəki bəzi vergi dərəcələrinin aşağı salınması heç də emaledici sənaye sahələrində hazır məhsul istehsalı ilə məşğul olanların maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına böyük təsir etmədi. Bu isə ölkəmizdə yeni iqtisadi münasibətlərin

tam formalaşmasını ləngitdi. Məsələn, azad sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı yaradılmış kiçik müəssisələrə, kooperativlərə, icarə müəssisələrinə, kəndli (fermer) təsərrüfatlarına, xarici investisiyalı müəssisələrə yeni qəbul olunmuş Vergi Məcəlləsində ciddi vergi güzəşti nəzərdə tutulmamışdı.

Müasir dövrdə azad sahibkarlığın inkişafının tələbləri əsasında vergi mexanizmi hərtərəfli qaydada təkmilləşdirilir. Azad sahibkarlığa əsaslanan yeni münasibətlərin daha səmərəli və hərtərəfli şəkildə inkişaf etdirilməsini nəzərə alaraq, vergi mexanizminin inkişafı aşağıdakı problemlərin həllinə yönəldilməlidir:

-Bazar iqtisadiyyatı sistemini möhkəmləndirən təsərrüfatların inkişafı ilə bağlı yaradılmış müəssisələrin səmərəli fəaliyyətinə dövlət tərəfindən maliyyə kredit və vergi münasibətləri baxımından imtiyazlı şəraitin yaradılması;

-Xarici investisiyaların daha geniş cəlb edilməsi məqsədilə tədricən vahid informasiya sisteminin və başqa infrastruktur elementlərinin yaradılması;

-Dövlətin biznes fəaliyyəti sahələrində tənzimlənmə mexanizminin həyata keçirilməsi və genişləndirilməsi;

-İnkişaf etmiş ölkələrlə hər cür iqtisadi beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsi;

-İstehsalın modernləşdirilməsi məqsədilə müasir texnika və texnologiyanın satınalma, yaxud lizinq xidməti formasında əldə edilməsi və tətbiqi;

-Yeni tipli təsərrüfat subyektlərinin əldə etdikləri mənfəətdən iqtisadi məqsədlərə istifadə olunmasında onlara maksimum sərbəstlik verilməsi;

-Ölkənin regionlarında azad iqtisadi zonaların yaradılması;

-Maliyyə bazarına aid olan dövlət qiymətli kağızlarının xarici müəssisələr tərəfindən əldə edilməsinə şərait yaradılması;

Zənnimizcə, hüquqi şəxslərin fəaliyyətə başladığından bir neçə (məsələn, 3) il ərzində imtiyazlı qaydada, məsələn, 15 faizlə mənfəət vergisinə cəlb edilməsi iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun olardı. Sonrakı bir neçə ildə isə onların fəaliyyət dövrlərində,

bu müəssisələr 20 faiz vergi dərəcəsi ilə mənfəətdən vergiyə cəlb edilməyəydi onlar üçün daha əlverişli şərait yaranardı.

Təcrübə gösətərir ki, yuxanda qeyd olunan tədbirlər bilavasitə vergi mexanizmi ilə əlaqələndirilsə, onda respublikada azad sahibkarlığın inkişafına çox əlverişli şərait yaradır. Bunu həm ölkəmizin, həm də xarici ölkələrin təcrübəsi təsdiq edir. Məsələn, 90-cı illərin əvvəllərində və sonrakı dövrdə olan təcrübələr göstərir ki, təsərrüfatlara vergi güzəştləri edilən vaxtlarda onlar daha yaxşı inkişaf edə bilir, vergi ödənilməsinə yönəldilən vəsaitləri təsərrüfatda tətbiq edə bilirlər. Məsələn, kənd təsərrüfatında bu daha aydın görünür. Həmin sahə hazırki dövrdə də məhz maliyyə-kredit yardımı, vergi güzəştləri olmaması səbəbindən hələ də geri qalır. Öz növbəsində, həmin problemlərin düzgün həll edilməsi, vergiqoymanın bütün tələblərinin lazımi səviyyədə təmin olunması üçün ölkədəki mövcud vergi məcəlləsi mühüm rol oynayır. Başqa ölkələrin təcrübəsində vergi siyasətində əsas vəzifələrin reallaşdırılma aləti hesab olunan Vergi Məcəlləsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Vergiqoymaya aid olan bütün qanunların vahid bir qanunlar toplusunda - Vergi Məcəlləsində cəmlənməsi Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və onun ixtisaslaşmış qurumları tərəfindən də tövsiyyə olunur və bu istiqamətdə vergi siyasətini dünyanın qabaqcıl təcrübəsinə, qəbul olunmuş beynəlxalq normalara uyğun dəyişmək istəyən, bununla da beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak etmək istəyən hər bir ölkəyə lazımi metodiki yardımlar, məsləhət və tövsiyələr verilir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə ciddi əhəmiyyət verilən bu vəzifələrin bizdə də yerinə yetirilməsi üçün əsas şərt - respublikamızda Vergi Məcəlləsinin hazırlanması işinə böyük əhəmiyyət verilmiş, onun keyfiyyətli olması üçün başqa müvafiq nazirlik və idarələrinin mütəxəssisləri, təcrübəli iqtisadçı alimlər də cəlb edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi keçid iqtisadiyyatı ölkələrində, o cümlədən, Azərbaycanda aparılan vergi islahatları praktikasında, onun beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılmasını işində

ilk zəruri addım hesab edilir. Səmərəli vergi xidməti aparatının yaradılması, mənəvi cəhətdən təmiz, yüksəkixtisaslı, səriştəli kadrların mövcudluğu iqtisadi islahatların uğurlu nəticələri üçün başlıca təminatdır. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində müasir vergi münasibətlərinin daha düzgün əks etdirilməsi üçün bu münasibətləri tənzimləyən hüquqi normaların sistemləşdirilməsinə, vergiqoyma sahəsində hüquqi boşluqların və normativ aktlardakı ziddiyyətlərin aradan qaldırılması istiqamətində ciddi tədbirlər görülmüş və görülməkdədir. Bundan əlavə, vergi rejiminin qaydaya salınması və sabitləşdirilməsi, həmçinin vergi yükünün bərabərləşdirilməsi və onun səviyyəsinin aşağı salınması, bütövlükdə səmərəli vergi sisteminin formalaşması istiqamətində mükəmməl hüquqi əsasların yaradılmasının təmin edilməsi baxımından müəyyən işlər görülmüşdür. Ölkə iqtisadiyyatının dinamik inışafı və onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası yönümündə həyata keçirilən məqsədyönlü və sistemli iqtisadi siyasət öz növbəsində vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi zərurətini də doğurur. Qanunvericiliyin beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması, il ərzində qarşıya çıxan mübahisəli məsələlərin həll olunması baxımından Vergi Məcəlləsinə əlavə və dəyişikliklərin edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, müasir vergi qanunvericiliyi və Vergi Məcəlləsi bazar iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən azad sahibkarlıq və azad rəqabət prinsiplərini əsaslandırarkən və müdafiə edərkən başqa ünsürləri də nəzərə almalıdır. Bu sahədəki çatışmazlıqların aradan qaldırılması, kiçik və orta biznes fəaliyyətinə siyasi-iqtisadi şərait yaradılması çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. [14, 185]

Azərbaycanda müasir dövrdə (daha deqiq desək, 2001-ci il yanvarın 1-dən) tətbiq edilən və Vergi Məcəlləsində xüsusi göstərilən vergilərdən biri sadələşdirilmiş vergidir. Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq bu verginin tətbiq edilməsində əsas məqsəd hər şeydən əvvəl kiçik biznesin nümayəndələri və fərdi sahibkarlıq üçün vergilərin hesablanması, onun büdcəyə ödənilməsi qaydalarının sadələşdirilməsidir.

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, hazırda Azərbaycan Respublikasında artıq yeni tipli vergi sistemi və vergi qanunvericiliyi formalaşmış və fəaliyyət göstərir. Vergi sistemimiz və vergi qanunvericiliyimiz sosial-iqtisadi şəraitimizin tələblərinə uyğun qaydada təkmilləşdirilməli və inkişaf etdirilməlidir.

2.2. Vergi sisteminin idarə edilməsinin səmərəlilik meyarları və keyfiyyət göstəricilərinin təhlili

Ölkədəki vergi sisteminin yetginliyini və eləcə də vergitutmanı xarakterizə edən elementlər toplusunun mövcudluğu da ölkə üçün vacib şərtlərdən hesab edilir. Belə ki, elementlərdən birinin çatışmamazlığı sadəcə olaraq ölkədə mükəmməl vergiqoymanın olmamasından xəbər verir. Bu elementlərə misal olaraq: vergitutmanın obyektini; vergitutmanın bazası; vergi ödəmənin qaydası və müddəti; verginin hesablanması üsulu və vergi məzənnəsi və.s göstərmək olar.

İstənilən dövlətdə fəaliyyət göstərən vergi məzənnəsi cəzb edilmə vahidindən əldə edilən vergi miqdarıdır. Vergi təcrübəsində istifadə edilən məzənnələr fərqlidir. Bu məzənnələr vergilərin formasından və yürüdülmə vergi siyasətinin hədəflərinə tabedir. Praktiki fəaliyyətdə progressiv, proporsional, reqressiv və başqa məzənnələr ayırd edilir. Vergi məbləğinin nə qədər olduğunu müəyyən etməyə tabe olan ortahesablı, ortakütləli, təqribi məzənnələr mövcuddur. Bir sıra vergi üsulları vergilərin məbləğinin müəyyən edilməsində mühüm faktorların istifadə olunmasına görə fərqləndirilir: pilləli, sürüşkən, progressiv və s. Bu metodikalarda vergi məzənnələri cəzb edilmə amilinin və vahidinin başqası ilə əvəz olunması ilə əlaqədardır.

Respublikamızın vergi sistemini xarakterizə edərkən göstərmək şərtidir ki, ölkəmizdə birbaşa vergilərin gəlir cədvəllərinin təşəkkülündə rolu dolayı vergilərlə müqayisədə azdır. Bunu aşağıdakı cədvəldən də görmək olar:

Cədvəl. 2.1

Birbaşa və dolaylı vergilərin büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi
(mlrd manatla)

Vergilər	2012	2013	2014	2015	2016
Birbaşa vergilər					
Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi	218,7	302,5	407,6	448,3	469,9
Mənfəət vergisi	449	445,6	327,6	367,8	629,6
Torpaq vergisi	18,8	22,6	25,1	42,3	33,4
Əmlak vergisi	7,2	14,2	22,9	49,0	59,2
Cəmi birbaşa vergilər.	693,7	784,9	783,2	907,4	1192,1
Dolaylı vergilər					
Əlavə dəyər vergisi	298,7	619,5	718,8	790,60	954,1
Aksizlər	230,9	220,1	94,6	114,40	112,2
Gömrük vergisi	412,4	331,5	292,9	317,6	311,2
Mədən vergisi	95	331,1	171,1	179,60	251,7
Cəmi dolaylı vergilər.	1037	1502,2	1277,4	1402,2	1629,2
Qeyri vergi gəlirləri	33	60,2	133,7	300	259,9
İnzibati tədiyyələr və rüsumlar	43,2	35,9	70,9	48,2	98,2
Sair gəlirlər	199,2	196,4	53,2	90,6	393,79
Cəmi	275,4	292,5	257,8	438,8	751,89
Yekun	2006,1	2579,6	2318,4	2748,4	3573,2
Birbaşa vergilərin xüsusi çəkisi % -lə	34,58	30,43	33,78	33	33,3
Dolaylı vergilərin xüsusi çəkisi % -lə	51,69	58,23	55,1	51	45,5
Digər gəlirlərin xüsusi çəkisi % -lə	13,73	11,34	11,12	16	21,2

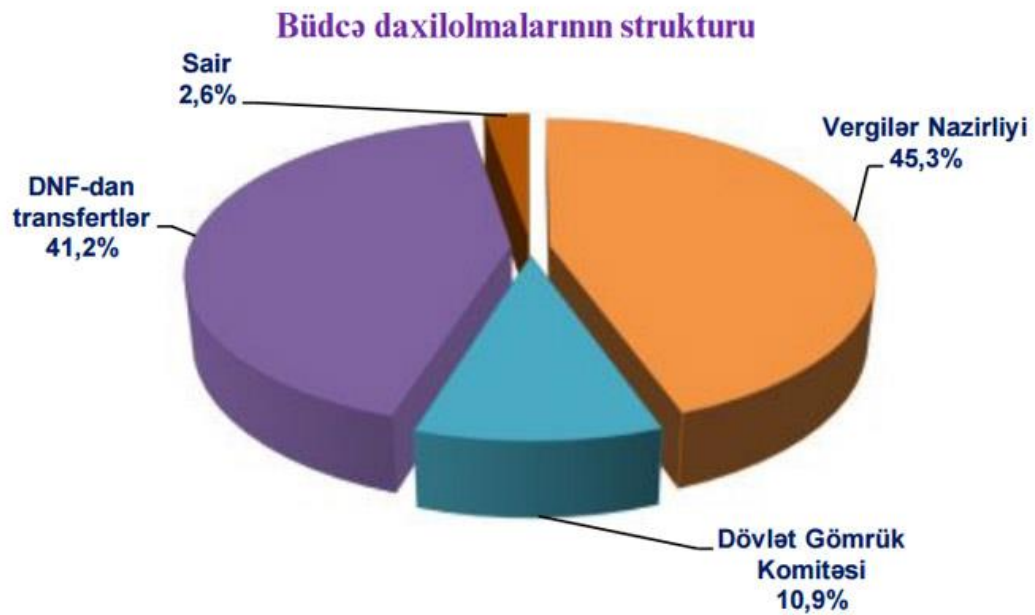
Mənbə: Dövlət statistika komitəsinin mənbələr əsasında müəllif tərəfindən müstəqil olaraq tərtib edilib.

Cədvəldən məlumdur ki, 2016-cı ildə birbaşa vergilərin gəlir cədvəlində xüsusi çəkisi 33,3 % təşkil etmişdir ki, bu da dolaylı vergilərlə müqayisədə 12,2 % azdır.

Ölkəmizin vergi idarəetmə üsulunun xarakterik özəlliklərindən biri də dövləti gəlir cədvəlinin qazancının təşəkkülündə bir neçə tədiyyəçinin xeyli vacib kütləyə sahib olmasıdır. 2016-cı ildə 3573221,8 milyon manat məbləğində olan ölkəmizin dövlət gəlir cədvəlinin qazancından 1055,776,7 milyon manatı (29,5%) Dövlət Neft Şirkətinin, 91367 milyon manatı (2,5%) Rabitə Nazirliyinin, 80353 milyon manatı (2,2%) Azərenerji Səhmdar Cəmiyyətinin, 72103,6 milyon manatı (2,01%) Dövlət Dəmir Yolu İdarəsinin payına düşmüşdür.

Diaqram 2.1

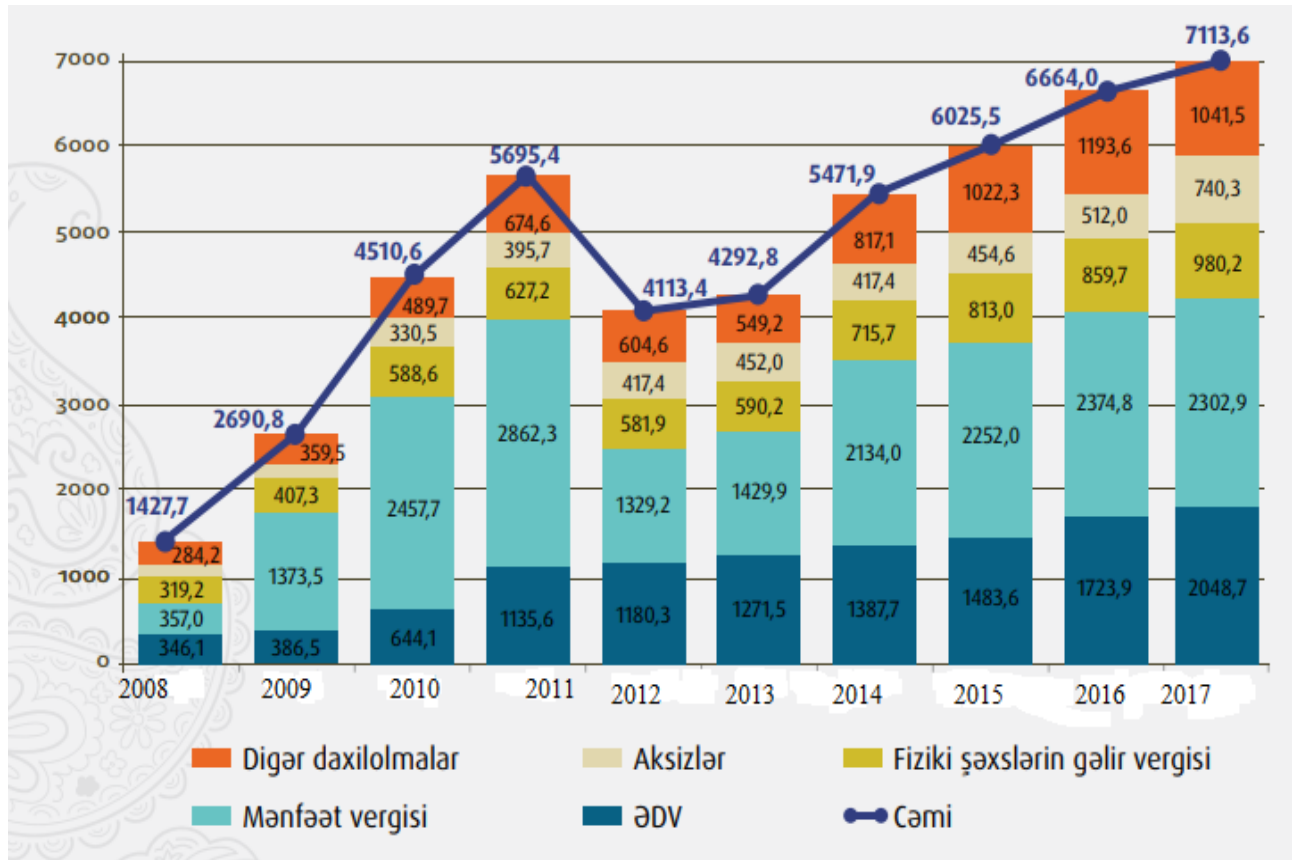
2017-ci ilə dair büdcə daxilolmaları

Ölkədə azad sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və bu sahəyə xüsusi dövlət dəstəyinin göstərilməsi nəticəsində sahibkarlıq subyektlərinin miqdarı sürətlə yüksəlmişdir. Belə ki, 2008-ci illə müqayisədə 2017-ci ildə qeyri-dövlət sektorundan daxilolmaların ümumi vergi daxilolmalarında xüsusi çəkisi 42,1 faizdən 71,7 faizədək yüksəlmişdir.

Diaqram 2.2

2008-2017-ci illərdə Azərbaycanın əsas vergi növlərinə dair vergi daxilolmalarının dinamikası (mln. manat)

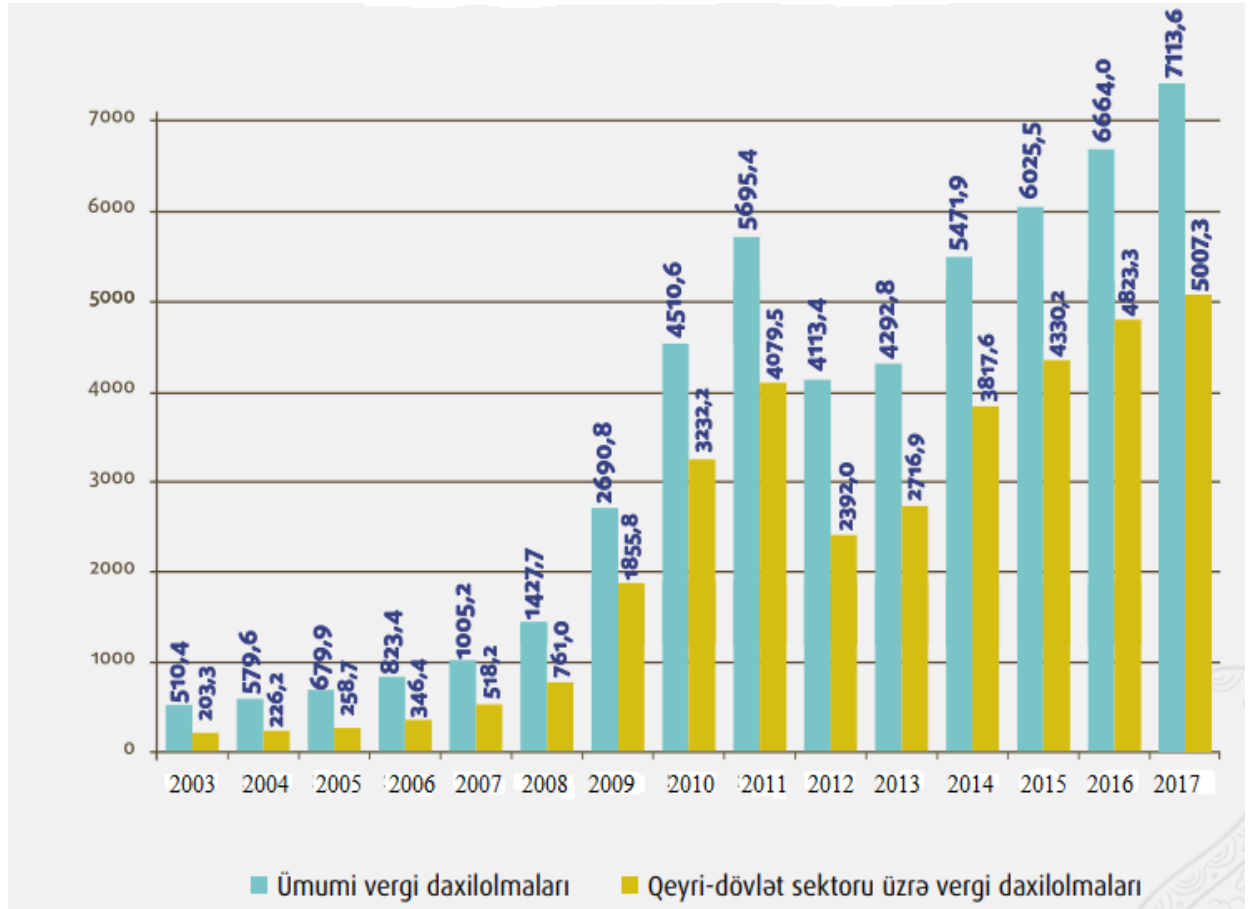

Mənbə: “taxes.gov.az”-saytı.

Hökumətin vergi sisteminin səmərəliyinə dair qarşıya qoyduğu hədəflərinin əsas meyarlarından biri də, ölkə iqtisadiyyatının neft-qaz amilindən asılılıq nisbətində böyük dərəcədə azaltmaq və iqtisadiyyatın diversifikasiyasına nail olmaqdır. İqtisadiyyatın qeyri-neft sahəsinin inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində, 2017-ci ildə qeyri-neft sektorunun vergi daxilolmalarındakı payı 54,5 % və ya 3 milyard 286,6 milyon manat təşkil etmişdir. Bu da, 2015-ci ilin analoji göstəricilərindən 39,5 % və ya 931,1 mln manat çoxdur.

Diaqram 2.3

Ümumi vergi daxilolmaları və qeyri-dövlət sektoruna dair vergi daxilolmalarının dinamikası (mln. manat)

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları

Dünyanın öncül və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, vergilərin miqdarı, və ölçüsü azaldıqca ölkənin iqtisadi həyatında fəallaşma prosesi müşahidə olunur, maliyyə dövriyyəsi sürətlənir, büdcəyə daha çox vəsait gəlir. İqtisadiyyat vergi sistemi sahələrini əhatə edən qanun və təlimatları operativliklə həyata keçirməyə qadir icra mexanizmi yaratmalı və Respublika Vergilər Nazirliyi müasir şəraitə uyğun formalaşmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergi sistemi dövlətin əlində iqtisadiyyatı tənzimləyən əsas alət və vasitə rolunu oynamalıdır. Bununla belə bu alət bazar iqtisadiyyatının başqa vacib atributları formalaşmadan səmərəli rol oynaya bilməz.

Ölkəmizin vergi sistemi üçün xarakterik olan əlamətlərdən biri də dövlət müəssisələrinin büdcə daxilolmalarında özəl çəkisinin çox olması, dövlət və dövlətə məxsus olmayan şirkətlərinin ÜDM-də xüsusi çəkilərinin, büdcə daxilolmalanndakı xüsusi çəkilərinə uyğun olmamasıdır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün rəqəmlərə müraciət edək. 2014-cü ildə respublikamızda 15 trln. 929 mlrd, manatlıq ÜDM istehsal edilmişdir. Bunun 7139 mlrd manatı (44,8%), dövlət sektorunda, 8790 mlrd manatı (55,2%) dövlətə məxsus olmayan sahədə emal edilmişdir. Həmin il dövlət müəssisələri tərəfindən 1025,8 milyard manat (daxilolmaların 60,27%-i), özəl sektor tərəfindən isə 676,1 mlrd. manat (39,7%) büdcəyə mədaxil edilmişdir. Göründüyü kimi, şəxsi sahənin ÜDM-də vacib kütləsinin 55,2% olmasına baxmayaraq, büdcə daxilolmalarında xüsusi çəkisi 39,7%-dir. Hesabladığımız bu rəqəm ilk baxışdan düzgün görünsə də reallığı tam əks etdirmir. Vergi yükünün dövlət və qeyri-dövlət müəssisələri arasında əslində necə bölüşdürüldüyünü aşkara çıxartmaq üçün, il ərzində formalaşmış vergi borclarını da əsas götürməliyik. 2014-cü il ərzində respublikamızda yaranmış vergi qalığı dövlət müəssisələri üzrə 699942 mln. manat, qeyri-dövlət müəssisələri üzrə isə 96500 mln. man. olmuşdur. Əgər bu vergi borcları da ödənsə idi dövlət müəssisələri tərəfindən büdcəyə 1725,8 milyard, manat, qeyri-dövlət müəssisələri tərəfindən isə 772,6 milyard, manat daxil edilmiş olardı. Bu durumda dövlət müəssisələrinin büdcə daxilolmalarında xüsusi çəkisi 69,1%-ə, qeyri dövlət müəssisələrin xüsusi çəkisi isə 30,1%-ə bərabər olur.

Məlumdur ki, ÜDM-in 44,8% -in istehsal olunduğu dövlət müəssisələrinin üzərinə vergi yükünün 69,1%-i, 55,2% -in istehsal olunduğu özəl sektorun üzərinə vergi yükünün 30,9% -i düşür.

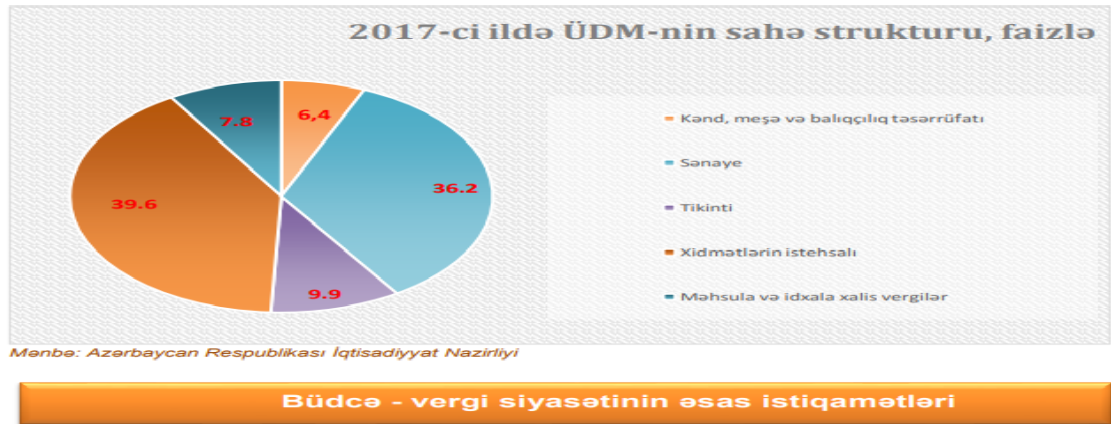
Analoji hesablamayı 2015-ci ilə görə aparaq: 2015-ci ildə 16489 mlrd, manat ÜDM istehsal edilmişdir. Bunun 38%-i dövlət sektorunda, 62%- isə qeyri-dövlət sahəsində emal olunmuşdur. Bu dövrdə büdcəyə 1938,4 mlrd, manat vəsait gəlmişdir ki, bunun da 1134,2 mlrd manatı (58,5%) dövlət müəssisələrinin, 804,2 mlrd manatı isə (41,4%) qeyri-dövlət şirkətlərinin payına düşür

İl ərzində dövlət müəssisələri üzrə 717,3 mlrd manat, qeyri-dövlət müəssisələri üzrə isə 72,5 mlrd manat vergi borcu yaranmışdır. Bu borclar da dövlət büdcəsinə ödənsə idi, onda dövlət müəssisələri üzrə 1851,5 mlrd manat, qeyri-dövlət müəssisələri üzrə isə 876,7 mlrd man. vəsait büdcəyə daxil olmuş olardı. Bu isə vergi yükünün 67,8%-in dövlət müəssisələrinin, 32,2%-in isə özəl sektorun üzərinə düşməsi deməkdir. Baxmayaraq ki, həmin dövrdə ÜDM-in 38%-i dövlət sektorunda, 62%-i isə qeyri-dövlət sahəsində emal edilmişdir.

Məlumdur ki, 2014-cü ildə mövcud olan vəziyyət, 2014-cü ildə lap çox pisləşmişdir. Yaranmış problemin obyektiv əsası yoxdur, yalnız subyektiv səbəblərlə əlaqədardır. Əslində, özəl sektorun payına düşən ÜDM-in 62%-i, gizli iqtisadiyyatda istehsal olunmur, istehsal olunmuş ÜDM-in uçota düşməsi, bu məhsulun gizli iqtisadiyyatda istehsal olunmadığını göstərir. Bu durumda ÜDM-in 38% -in istehsal olunduğu dövlət sektorunda 1851,5 mlrd manat, 62% -in istehsal olunduğu qeyri-dövlət sektorunda isə 876,7 mlrd manat vergi öhdəliyinin yaranması normal hal deyil. Qeyd etdiyimiz disproporsiya 2016-cı ildə də mövcud olmuşdur. Həmin il ÜDM-in 68%-i özəl sektorda, 32%-i dövlət sektorda istehsal edilmiş, vergi borcları ilə birgə vergi yükünün isə 31,4%-i özəl sektorun 68,6%-i isə dövlət sektorunun üzərinə düşmüşdür.

Diaqram 2.4

2017-ci ilin ÜDM-in xüsusi çəkisi

Bəzi iqtisadçılar ölkə və şəxsi sektorlarının ÜDM-də və büdcə gəlirlərindəki xüsusi çəkisinin uyğun gəlməməsini dövlət büdcəsinin əsasən dövlət xəzinəsində olan neft müəssisələrindən alınan vergilər hesabına formalaşması və bu müəssisələrə vergi yükünün iqtisadiyyatın başqa sektorlarına nisbətə çox olması ilə şərh edirlər. Vurğulayaq ki, bu fikir əsassızdır, edilən analizlərdən məlumdur ki, neft müəssisələrinə vergi yükü heç də iqtisadiyyatın başqa sahələrində olduğundan çox deyil. [5, 82]

Beləliklə, davamlı iqtisadi inkişafın tələblərinə uyğun olaraq vergi münasibətlərini tənzimləyən qanun, qərar, təlimat, əsasnamə və normativ hüquqi aktlara vaxtaşırı yenidən baxılmalı, onlar müasir beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılmalıdır. Vergilərin faizi mümkün qədər aşağı salınmalıdır ki, onlar Azərbaycanın hər bir vətəndaşının lokal iqtisadi fəaliyyətə qoşulmasına, əmək məhsuldarlığının və yaşayış səviyyəsinin artırılmasına imkan versin.

Qeyd edilənlərin iqtisadi sistemdə tətbiq edilməməsi getdikcə kütləvi şüurda öz gəlirlərini dövlətdən gizlətmək meyllərini gücləndirir və «gizli iqtisadiyyata» geniş imkanlar açır. Bu zaman əsasən halal zəhmətlə çalışan peşə adamlarının hesabına dolanan dövlət büdcəsi, «işgüzarların» milyonlarından məhrum qalır. Təbii ki, bu cür neqativ meyllərin aradan qaldırılması adekvat sosial-iqtisadi mühitin formalaşmasını

tələb edir. Başqa sözlə, vergilər sahəsində mövcud olan problemlərin iqtisadi sistemin başqa problemlərindən səbəb-nəticə asılılığı ilə izah edilməsi çox vacibdir. Dissertasiyada vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə yeni iqtisadi tərəkürün formalaşması, milli valyutanın dövrüliyinin təmin edilməsi, hər cür bürokratiya elementlərindən təmizlənmiş çevik iqtisadi idarəetmə mexanizminin yaradılması, özəlləşdirmənin tam ədalətlik prinsipi ilə davam etdirilməsi arasında üzvi bir əlaqə vardır.

2.3. İnkişaf etmiş ölkələrdə vergi sisteminin idarə edilməsi təcrübəsinin qiymətləndirilməsi

Müasir dünyada gedən qloballaşma çağırışları şəraitində Azərbaycan Respublikasında əldə edilmiş nailiyyətlər ölkəmizin tarixinə dövlət quruculuğunun və sosial-iqtisadi inkişafın mühüm mərhələsi kimi daxil olmuşdur. Bu dövr, siyasi sabitliyin möhkəmləndirilməsi, milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafı, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində hiss edilən irəliləyişin olması, ölkənin dünya təsərrüfat sistemində ardıcıl və adekvat inteqrasiyası ilə səciyyələnir. Prioritet istiqamətləri peşəkarlıqla dəqiq müəyyən edilmiş sabit iqtisadi artımın zəruri şərti səmərəli və etibarlı vergi sisteminin formalaşdırılmasıdır. Bu sistemin iqtisadiyyatda rolunun yüksəldilməsi dövlətin strateji vəzifələrindən hesab olunur. Hazırda yaranmış şərait, ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin dinamikasında müşahidə olunan sabit artım sürəti, iqtisadiyyatın sosial yönümlü inkişafının təmin edilməsi, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması, məşğulluğun inkişaf etdirilməsi, ölkənin büdcə vergi sisteminin fəaliyyəti sahəsində topladığı təcrübəyə əsaslanan vergi sisteminin keyfiyyətə yenidən qurulmasını təmin etmək üçün müstəsna fürsət verir.

ABŞ vergi səmərəliliyi təcrübəsi. ABŞ Vergi bazası aşağıdakı qaydada hesablanır:

1) İlk növbədə, aşağıdakı ümumi məcmu gəlirlər hesablanır: əmək haqqı və əmək fəaliyyətinə görə başqa ödənişlər, pensiya və təqaüdlər, alimentlər, qiymətli kağızlar üzrə gəlirlər, bonuslar, renta, royalti, hədiyyələrin dəyəri, mükafatlar, fermer gəlirləri, sosial müavinətlər, daşınmaz əmlakdan əldə edilən gəlirlər və s.

2) Ümumi məcmu gəlirdən vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş güzəştlər, istehsal və ticarət xərcləri, qiymətli kağızların satışından zərərlər, renta və royaltinin alınmasından əmələ gələn xərclər, sosial sığorta ödəmələri, alimentlər, avans ödəmələri və sair xərclər çıxılır;

3) Ümumi məcmu gəlirdən aşağıdakı normativ tutulmalar çıxılır: ümumi vergi tutulmayan minimum (2000 dollar) və vergi ödəyicisinin himayəsində vergitutulmayan minimum məbləğ, güzəştlər (subay və ya tək şəxs üçün 2000 dollar, ailə cütlüyü üçün 5000 dollar, ailə başçısı üçün 4700 dollar), yeni yaşayış yerinə köçməklə əlaqədar xərclər, sosial səciyyəli ödəmələrin hissələri, təbii fəlakətdən dəymiş ziyan, səhiyyə xidmətləri üçün məqsədli xərclər, ixtisas artırma ilə əlaqədar xərclər, ezamiyyət xərcləri və s. Güzəştlər çıxıldıqdan sonra yerdə qalan gəlirin 50 faizdən çox hissəsinin tutulmasına icazə verilmir.

Gəlir vergisi ABŞ-da proqressiv üsulla tutulur. Bu vergi qaydasının reallaşdırılması 5 dərəcə (15; 29; 31; 36; 39,6) üzrə həyata keçirilir. Beləliklə, göründüyü kimi ABŞ-da gəlir vergisinin fərqli hesablama qaydası mövcuddur. Hər bir ştatda, bu vergi növü üzrə müxtəlif güzəştlər tətbiq edilir. Fikrimizcə, Azərbaycanda da zəif inkişaf etmiş regionlar üzrə bu təcrübədən istifadə etmək məqsədəuyğun olardı.

ABŞ-da korporasiyaların, ancaq xalis mənfəəti son vergitutma obyektı olaraq vergiyə cəlb etmənin əsas prinsip olaraq qalmaqdadır. Uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, reallaşdırılan vergi islahatları mənfəətdən tutulan verginin səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salmışdır.

Hazırda mənfəət vergisinin ən yüksək səviyyəsi ABŞ-da 35 faizdir. Bu verginin 85 faizi federal səviyyədə, 15 faizi isə yerli səviyyədə tutulur. Mənfəət vergisinin tutulması

sahəsində bir sıra ödəyicilər böyük güzəştlərə malikdirlər. Bunlara kiçik və orta müəssisələr, kiçik biznesə vəsait sərf edən sərmayəçilər, fermer təsərrüfatları aid edilir.

Əmlak vergisinin ödəyiciləri bütün subyeklərdir, o, 0,5-5 faiz səviyyəsində dəyişir. Bağışlanan və vərəsəlik yolu ilə keçən əmlakdan tutulmalı olan vergilər isə mütərəqqi şkala (17) üzrə tutulur. Onun ən yüksək səviyyəsi 55 faiz, ən aşağı səviyyəsi isə 18 faizdir.

Sosial sığorta ayırmaları ABŞ-da böyük paya malik olan vergi növüdür. Onu həm işə götürən, həm də işçilər ödəyirlər. Ödəmə prosesində tərəflərin payı bərabərdir. İllik büdcənin tərtibi zamanı, onun həcmi dəyişə bilər.

Aksizlər də ABŞ-da tutulan vergi növlərindən biridir. Onun 90 faizi şərab və tütün məhsullarından, qalan 10 faizi isə benzin, kibrit, telefon xidməti, avtoxidmətlər və s. məhsullara tətbiq edilir. [16, 112]

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin sonlarında ABŞ-da vergi islahatları iki mərhələdə 1981 və 1986-cı illərdə həyata keçirilmişdir. ABŞ-ın vergi orqanlarının təşkilatı strukturu funksional əlamətlərə əsasən qurulmuşdur. Operativ funksiyalar yerli səviyyədə mərkəzləşdirilərək, regional və dairə bölmələri vasitəsilə həyata keçirilir. ABŞ-ın vergi orqanlarında vergi qaydaları ilə əlaqədar qərarların qəbul edilməsini aşağıdakı institutlar yerinə yetirirlər:

Daxili Gəlirlər Xidmətinin icra komitəsi qərar qəbuletmə və siyasətin formalaşdırılması üzrə vergi xidmətinin əsas orqanıdır. Daxili Gəlirlər Xidmətinin rəhbəri operativ məsələlərə xüsusi diqqət yetirərək xidmətin inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirir.

Daxili Gəlirlər Xidmətinin təşkilatı strukturu iki: milli və regional səviyyədə ibarətdir. Direktorlar Şurası - Daxili Gəlirlər Xidmətinin yuxarı vəzifəli şəxslərinin ümumi iclasıdır. Direktorlar şurası mühüm məsələləri nəzərdən keçirir, icra komitəsinin müzakirəsinə veriləcək inkişaf strategiyasını hazırlayır. Bundan başqa, daxili gəlirlər xidmətinin yanında müşavirə orqanı kimi rəhbərliyin məsləhətçilər qrupu fəaliyyət

göstərir. Bu qrupa, xarici təşkilatların nümayəndələri, təcrübə keçən vergi orqanları, dövlət agentlikləri, görkəmli hüquqşünaslar və başqaları daxil olur. Bu qrup ABŞ-ın vergi xidməti və ictimaiyyəti arasında vergi inzibatçılığı və idarə edilməsi ilə bağlı olan aktual məsələlərin müzakirəsini həyata keçirən ictimai təşkilat funksiyasını yerinə yetirir.

Milli səviyyədə Daxili Gəlirlər Xidmətinin Kolumbiya dairəsinin, Vaşinqtonda öz baş idarəsi (mərkəzi aparatı) vardır ki, o da aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: ərazi bölmələrinin icrasına veriləcək operativ fəaliyyət proqramını planlaşdırır (məsələn, vergi yoxlamalarının aparılması planı, əsas məlumatlar sisteminin əldə edilməsi və işlənməsi, məlumatların yüklənməsi əsasında regionlararası heyətin təyin edilməsi), ərazi bölmələri tərəfindən yerinə yetirilən proqramların vəziyyətini qiymətləndirir, konqres, ştatların və xarici dövlətlərin vergi orqanlarının vəzifəli şəxsləri ilə əlaqə saxlayır. Regional səviyyədə hazırda yeddi dairə (onların sayını beşə qədər azaltmaq planlaşdırılır) mövcuddur. Onlar aşağıdakı funksiyaları: milli səviyyədə işlənmiş proqramların həyata keçirilməsi və milli siyasətin reallaşdırılması, öz regionunda hesabat verməli olan orqanların (vergi ödəyicilərinə xidmət mərkəzlərinin) əlaqələndirilməsini, onların fəaliyyətinə rəhbərliyi və nəzarəti həyata keçirirlər.

ABŞ-da hər bir şəhərdə əhalinin sayı və müəssisələrin cəmləşməsinə uyğun olaraq bir neçə kiçik idarə təşkil edilmişdir. Bu şöbələrin əsas vəzifələri vergi ödəyicilərinə xidmət göstərmək (onlara informasiyalar, məsləhətlər vermək, vergi blankları və çap materialları təqdim etmək), vergi bəyannamələrinin və başqa müvafiq vergi sənədlərinin yoxlamalarını keçirmək, vergilərin yığılması, regional hüquq idarəsinin ümumi nəzarəti altında dairə hüquq məsləhəti xidmətini həyata keçirmək, vergidən yayınan vergi ödəyicilərlə bağlı məlumat sistemini idarə etməkdir.

Vergiqoymanın elmi əsaslarla formalaşdırılması prinsipləri Böyük Britaniyada təşəkkül tapmışdır. Bu təsadüfi deyildir. Çünki XVII-XVIII əsrlərdə sənaye mərkəzinə çevrilmiş Böyük Britaniyada vergiqoymanın elmi nəzəriyyəsinin yaradılması obyektiv

zərurətə çevrilmişdir. Böyük Britaniyanın müasir vergi sistemi öz başlanğıcını həmin dövrdən götürərək zəngin inkişaf yolu keçmişdir. Böyük Britaniyanın müasir vergi sisteminin formalaşmasında keçmiş olduğu mürəkkəb yol və qazandığı zəngin təcrübə beş vergi növünün meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu vergi növlərinə gəlirlərə qoyulan birbaşa vergilər (gəlir vergisi, kapital vergisi, miras vergisi), vasitəli vergilər (əlavə dəyər vergisi, aksizlər), yerli vergilər (daşınmaz əmlak vergisi, işgüzar fəaliyyətə tətbiq edilən vergilər) və başqa vergilər aiddir. Burada vergilər arasındakı nisbət xüsusilə maraqlıdır. Böyük Britaniyanın ümumi vergi daxilolmalarında birbaşa vergilər 45,9 faiz, vasitəli vergilər 31,4 faiz, yerli büdcələr üzrə vergilər 9,6 faiz, işgüzar fəaliyyətdən vergilər 7,4 faiz və başqa vergilər isə 5,7 faiz təşkil edir [14, s.173]. Birbaşa vergilərin arasında əsas yeri fiziki şəxslərin işgüzar fəaliyyətdən əldə etdiyi gəlirlərdən ödənilən gəlir vergisi təşkil edir. Bu vergi növü Böyük Britaniyada (799-cu ildən, Fransa ilə aparılan müharibənin xərclərini maliyyələşdirmək üçün, müvəqqəti tədbir kimi təsbit olunsada, 1842-ci ildən qəti olaraq həyata vəsiqə almışdır. Onun maksimum səviyyəsi 40 faizdir. Vergi qanunvericiliyində gəlir vergisi üzrə güzəştli vergiyə cəlb olunmayan minimum səviyyədə tətbiq olunur.

İngiltərə təcrübəsinə nəzər saldıqda qeyd etmək istərdim ki, bu ölkədə gəlir vergisinin üç dərəcəsi tətbiq edilir: 1920 funt sterlinqədək gəlir 10 faizlə, 1921-dən 29900 funt sterlinqədək gəlir 22 faizlə, 29900 funt sterlinqdən yuxarı gəlir isə 40 faizlə vergiyə cəlb olunur. Korporasiyaların mənfəətindən tutulan verginin dərəcəsi son on il ərzində 52 faizdən 30 faizədək azaldılmışdır. Kiçik biznesə isə 19 faizlik güzəştli vergi dərəcəsi tətbiq olunur. Əsas meyar kimi, əldə edilən mənfəətin həcmi çıxış edir. Belə ki, o müəssisələr kiçik müəssisələrə aid edilir ki, onların illik mənfəəti 300 min funt sterlinqə qədər olur.

Elmi-tədqiqat işlərinə sərf olunan xərclər tam həcmdə vergiyə cəlb olunan mənfəətdən çıxılır. Neft hasilatı ilə məşğul olan korporasiyalar xüsusi kateqoriya hesab

olunur. Onlar vergiləri adi qaydada ödədikdən sonra gəlirin qalan hissəsinin 50 faizi büdcəyə köçürülməlidir. Bir neçə il bundan əvvəl bu məbləğ 75 faizə bərabər idi.

Kapital artımından tutulan vergi xüsusi kapital aktivlərinin satışı zamanı əldə edilən gəlirlərə tətbiq edilir (şəxsi avtomobillər, mənzil, milli əmanət sertifikatı və istiqrazları və s.). Bu vergi növünün tətbiqinin məqsədi möhtəkirlik səciyyəsi daşıyan sövdələşmələrin sayını və gəlirlərin səviyyəsini məhdudlaşdırmaqdan ibarətdir. Əmlakın bazar və satınalma qiymətləri arasındakı fərq gəlirin miqdarını təşkil edir. Əgər vergi ödəyicisi fiziki şəxs olarsa ən yüksək dərəcə, korporasiyalara isə müəyyən edilmiş mənfəət vergisinin əsas dərəcəsi tətbiq olunur. Təqaüd və müavinətlərə yönəldilən sosial sığorta ödəmələri də birbaşa vergilərə aid edilir. Bu ödəmələr aşağıda qeyd olunan qruplardan biri üzrə keçirilir. Birinci (əsas) qrupa, muzzla işləyənlər və onları işə götürənlər aiddir. İkinci qrupa, müstəqil fəaliyyət göstərən şəxslər daxildir. Üçüncü qrupu, işləməyən və ya birinci iki qrupa daxil olmayan vətəndaşların könüllü ödəmələri təşkil edir. Dördüncü qrupa, müstəqil fəaliyyət göstərən və gəliri müəyyən həddən artıq olanlar aid edilirlər.

Vasitəli vergilərdən ən əhəmiyyətli əlavə dəyər vergisidir. Gəlir vergisindən sonra ikinci yeri tutan ƏDV-nin payı büdcə daxilolmalarında 17 faizə bərabərdir. Vergiyə cəlb edilən ƏDV bazası kimi istehsal və satış prosesinin hər bir mərhələsində formalaşan əlavə dəyər çıxış edir. Böyük Britaniyada ƏDV-nin standart dərəcəsi 17,5 faizdir. Ondan aşağıdakı mal və xidmət növləri azaddır: ərzaq malları, kitablar, dərmanlar, ixrac və idxal malları, yaşayış üçün istifadə olunan yanacaq və elektrik enerjisi, su və kanalizasiya haqqı, yaşayış evlərinin inşası, nəqliyyat xidmətləri, uşaq geyimləri, habelə poçt və maliyyə xidməti, sığortalama və ritual səviyyəli xidmətlər.

Vasitəli vergilər arasında əsas yerlərdən biri aksizlərə məxsusdur. Aksizli mallar kateqoriyasına alqaqollu içirilər, yanacaq, tütün məmulatı və nəqliyyat vasitələri daxildir. Spirtli içkilərdən və yanacaqdan aksiz vergisi mal vahidindən (bir litr) konkret müəyyən edilmiş məbləğlə, tütün məmulatlarından isə malın dəyərində əlavə edilmiş faiz

şəklində tutulur. Aksiz yığımlarının dərəcəsi 50 faiz intervalında dəyişir. Vasitəli vergilərə və it yürüşləri üzrə yığımlar da aid.

Əsas yerlərdən birini daşınmaz əmlak mülkiyyətçiləri və onların icarədarlarının ödədikləri əmlak vergisi tutur. Bu verginin əsas ödəyiciləri mənzil kirayələyən və kirayəyə verən şəxslərdir. Hər on ildən bir daşınmaz əmlakın dəyərləndirilməsi aparılır. Bu dəyər əmlakın icarəyə verilməsindən bir ildə əldə oluna bilən gəlirə bərabər tutulur.

Yerli bələdiyyələrin maliyyə ehtiyaclarına uyğun təsbit edilən yerli vergilərin dərəcələri Böyük Britaniyanın müxtəlif şəhər və qraflıqlarında xeyli fərqli müəyyənləşdirilə bilər.

1990-cı ilin aprel ayından İngiltərə və Uelsdə (bir il öncə Şotlandiyada) 18 yaşına çatmış bütün vətəndaşların adambaşı vergiyə cəlb olunması başlandı. Bu vergi növü yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən vahid məbləğ həcmində müəyyənləşdirilərək insanların xərclərinin səviyyəsinə uyğunlaşdırılırdı. Lakin bu təcrübənin uğursuzluğu bəlli olduqda, 1993-cü ildən adambaşı vergi yeni bələdiyyə vergisi ilə əvəz edildi.

Bu verginin səviyyəsi əmlakın bazar qiyməti, ailənin həddibuluğa çatmış üzvlərinin sayı və bəzi ailələrin güzəşt hüquqları nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir. Bələdiyyələr, yerli mənafeələr mövqeyindən çıxış edən başqa vergiləri də müəyyənləşdirmək səlahiyyətinə malikdirlər. Odur ki, ayrı-ayrı bələdiyyələrdə vergi növləri arasında fərqlər mövcuddur. [16, 112]

Büdcənin gəlirlərinin formalaşmasında əsas yeri federal vergilər tutur. Qraflıqların və şəhərlərin yerli büdcələrinin formalaşmasının 70-90 faizini federal büdcədən ayrılan təxsisatlar təşkil edir. Məsələn, Uortinq şəhərinin büdcəsi 1993-cü ildə 35 milyon funt sterlinqə bərabər idi. Bu məbləğin 70 faizi kral büdcəsinin, 19 faizi əmlak vergisinin, 11 faizi isə başqa yerli vergi və rüsumların payına düşürdü.

Kanadanın vergi sistemi quruluşuna görə öyrənilməsi maraq doğura biləcək sistemlərdən hesab edilir. Belə ki, Kanadanın müasir vergi sistemi üç səviyyədən ibarətdir: federal büdcə (dövlət gəlirlərinin 48 faizini təşkil edir): əyalətlərin büdcəsi

büdcəsi (dövlət gəlirlərinin 42 faizini təşkil edir): yerli büdcələr (dövlət büdcəsinin 10 faizinin təşkil).

Kanadada əhalidən tutulan gəlir vergisi federal büdcə gəlirlərinin əsas hissəsini təşkil etməklə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Büdcə gəlirlərinin təmin olunması prosesində gəlir vergisinin payı fasiləsiz olaraq yüksəlir. Məsələn, 2001-2002-ci büdcə ilində federal büdcənin gəlirlərinin ümumi həcmi 171,3 milyard Kanada dolları təsdiq olunmuşdur ki, onun da 80,3 milyardım gəlir vergisi, 25,7 milyardını əlavə dəyər vergisi, 23.6 milyardını korporasiyaların gəlir vergisi, 17.8 milyardını sığorta ödəmələri, 4 milyardını gömrük rüsumları, 8,4 milyardını isə qeyri-vergi gəlirləri təşkil etmişdir.

Kanadada əhalidən tutulan gəlir vergisi korporasiyaların mənfəət vergisi, əmtəə və xidmətlər istehsalına vergi, aksizlər, gömrük rüsumları və sosial sığorta fondlarına ödənişlər federal büdcə gəlirlərinin təmin olunmasının əsasını təşkil edir.

Kanadada ilk dəfə vergi ödənişi kimi 1867-ci ildə əyalət səviyyəsində gəlir vergisinin tətbiq olunması qəbul olunmuşdur. Bu vergi növü federasiya səviyyəsində 50 il sonra müharibə aparmaq üçün hərbi xərclərin maliyyələşdirilməsi məqsədilə ödənilməyə başlanılmışdır. Federal gəlir vergisinə mütərəqqi vergi forması kimi baxılır. Hazırda Kanadada nəzərə çarpan gəlir vergisinin dərəcəsi mərkəzləşdirilmişdir. Əyalət və federal bölmələr üzrə müvafiq qaydanı nəzərdə tutan vahid bəyannamə təqdim olunur. Yalnız Kuvebek əyalətində vergi ödəviciləri iki bəyannamə verir. Gəlir vergisi hazırki şəxslər və korporasiyalar tərəfindən ödənilir. Federal verginin səviyyəsi fiziki şəxslər üçün 17-31 faiz, korporasiyalar üçün isə 28 faiz həddində müəyyənləşdirilmişdir.

Gəlir vergisi ilə yanaşı federasiyanın əsas vergisinə əmtəə və xidmətə tətbiq olunan vergilər də aiddir ki, bu da 7 faiz səviyyəsində tətbiq olunan çoxpilləli əlavə dəyər vergisidir.

Əyalət səviyyəsində büdcə daxilolmalarının əsas mənbəyi omlara görə tətbiq olunan vergidir. Məsələn, Ontario əyalətində hər il əmlak vergisi 15 milyard Kanada dolları həcmində tutulur ki, bu da əyalətin ümumi büdcə gəlirlərinin 50 faizini

formalaşdırır. Onun təxminən 3 milyard Kanada dollarını xüsusi yaşayış sahəsinə malik olan fiziki şəxslər, 6 milyard Kanada dollarını isə təşkilatlar ödəyirlər.

Əmlak vergisi mövcud əmlakın dəyərində uyğun müəyyənləşdirilir. Qiymətləndirmə isə bazar qiymətlərinə uyğun omların qiymətini müəyyənləşdirən, ictimai təşkilat kimi fəaliyyət göstərən, yerli korporasiyalar tərəfindən həyata keçirilir. Əmlaka görə müəyyən olunan vergi dərəcəsi iki təşkilat tərəfindən, həm əyalət, həm də bələdiyyə qurumları tərəfindən müəyyən olunur. Yaşayış fondu üzrə verginin baza hissəsi 2 faiz təşkil edir, tutulmanın son həddi isə 5 faizlə məhdudlaşır. Əmlak vergisinin hamısı büdcəyə köçürülməyə bilər. Yəni, onun 40 faizi xeyriyyəçilik məqsədilə də xərclənə bilər.

Kanadada, ümumiyyətlə, əyalətlərin gəlirlərinin əsasını əhalinin gəlir vergisi, satışdan vergi, korporasiyaların mənfəət vergisi, aksızlar və sairə vergilər təşkil edir. Əyalət səviyyəsində xırda satışa görə də vergilər ödənilir.

Kanadada, həmçinin, büdcəyə avtomobillərdə quraşdırılan 100 Kanada dolları dəyərindən yuxarı olan Kondisionerlərə də birdəfəlik vergi (hər il büdcəyə 150 milyon Kanada dolları həcmində daxil olur), zərurətlik fəaliyyətinə görə 10 faiz həcmində aksızlar (100 milyon Kanada dolları) və s. görə də vəsait ödənilir.

Kanadada vergilərin və rüsumların toplanması ilə hökumət adından Kanada Gömrük və Rüsum Agentliyi məşğul olur. Bu agentlik Kanada Nazirlər Kabinetinin tərəfinə daxil olan milli gəlirlər üzrə nazir vasitəsilə parlament qarşısında hesabat verir.

Agentlik gəlirlər üzrə Nazirlik ləğv edildikdən sonra yaradılmışdır. Bu struktur dəyişildiyində məqsəd vergi orqanlarının vergi ödəyicilərinə keyfiyyətli xidmət göstərməsini təmin etməkdir. Agentliyin vəzifəsi də əsasən vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasıdır. Federal vergilər agentliyin bütün əyalətlərdə olan şöbələri tərəfindən toplanır, yalnız Kvebek əyalətində o federal vergilər üzrə əyalət Nazirliyi tərəfindən yığılır. Agentlik həmçinin Kanadanın bir çox ərazilərində əyalət vergilərini toplayır. Bu üsulla yığılan vergilər agentlik tərəfindən il boyu ayda 2-4 dəfə əyalətlərin büdcəsinə

köçürülür. Bu prosesdə Albert və Kvebek əyalətləri, sazişləri olmadığı üçün istisna təşkil edir. Məsələn, Oniario əyalətində vergilərin hesablanmasına və ödənilməsinə Əyalət Maliyyə Nazirliyinin vergi siyasəti ilə məşğul olan şöbəsi tərəfindən nəzarət olunur. Əyalətlərdə hər bir vergi ödəyicisinə identifikasiya nömrəsi verilir. Federasiya daxilində isə nəzarət sosial identifikasiya nömrəsinin Köməyi ilə aparılır.

Almaniyada geniş yayılmış vergi növlərindən biri də ən qədim ənənələrə malik, hələ 1278-ci ildə Kral Rudolf fon Qabsburq tərəfindən əsası qoyulmuş mülkiyyət vergisidir. 1995-ci il yanvarın 1-dən fiziki şəxslərin məcmu əmlakına tətbiq olunan vergi dərəcəsi 1 faiz həddində müəyyənləşdirilib. Korporasiya və müəssisə üçün bu dərəcə 0.6 faizə bərabərdir. Kənd və meşə təsərrüfatında mülkiyyət vergisinin dərəcəsi xeyli güzəştlidir. 70 min marklıq əmlak, ümumiyyətlə, vergiyə cəlb olunmur. Mülkiyyət sahibinin yaşı 60-ı ötdükdə isə, onun vergiyə cəlb olunmavan əmlakının dəyəri 100 min mark məbləğində müəyyənləşdirilir.

Vərəsəlik qaydasında verilən və ya hədiyyə olunan əmlaka tətbiq olunan vergilər qohumluq dərəcəsi və əmlakın dəyərindən asılıdır. Aksizlər əsasən, federal büdcəyə daxil olur. Pivə aksizləri isə istisna olaraq, yerli büdcəyə ödənilir. Dövlət xəzinəsinin ən böyük aksiz daxilolmalarını mineral yanacaqlar təmin edir ik, 1994-cü ildə onun həcmi 31,9 milyard marka olmuşdur. İkinci yeri tütün aksizləri tutur- 15,5 milyard marka, daha sonra kofe aksizləri gəlir 2 milyard marka.

Almaniyada reallaşdırılan gəlir vergisi progressiv səciyyəyə daşıyır. Onun minimum həddi 15 faiz, maksimum həddi 45 faizdir. Vergiyə cəlb olunmayan məbləğin səviyyəsi subaylar üçün ildə 7654 avro, evlilər üçün isə 15329 avro müəyyənləşdirilmişdir. Uşaqlara, müəyyən yaş həddinə çatmış insanlara, fəvqəladə hallarla bağlı (xəstəlik, bədbəxt hadisə və s.) güzəştlər tətbiq olunur. Gəlir vergisinin obyektini kimi insan fəaliyyətinin bütün sahələrindən əldə edilən gəlir götürülür. Bura maddəli əmək, azad peşə fəaliyyəti, sənayedə, kənd və meşə təsərrüfatlarında göstərilən fəaliyyət, kapital, əmlakın icarəyə verilməsi və s. aid edilir. Vergiyə cəlb olunmalı məbləği müəyyən

etmək üçün xərclər ümumi gəlirdən çıxılır. Bu halda, hətta, xüsusi səciyyəli xərclər də, məsələn, boşanmadan sonra ödənilməli olan aliment, tibbi və həyatın sığortası üzrə ödənişlər, kilsə vergisi, peşə təhsilinə çəkilən bu kimi xərclər də nəzərə alınır.

Ümumiyyətlə, Almaniyanın vergi sistemi aşağıdakı prinsiplər üzərində qurulur: vergilər mümkün qədər minimal səviyyədə olmalıdır: vergilərin yığımına çəkilən xərclər də minimal olmalıdır; vergilər rəqabətə mane olmamalıdır və ya hansısa fəaliyyəti məhdudlaşdırmamalıdır: vergilər struktur islahatlarına uyğun olmalıdır; vergilər gəlirlərin ədalətli bölüşdürülməsinə yönəldilməlidir; ad sistemi insanların şəxsi həyatına hörmət müstəvisində formalaşmalıdır. Təsadüfi deyil ki, Almaniyada vergiqoyma sahəsində islahatlar 1986, 1988 və 1990-cı illərdə üç mərhələdə məhz qeyd edilən prinsiplər əsasında aparılmışdır. Fikrimizcə, sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modelinin tətbiqinə üstünlük verən müasir Azərbaycan dövlətində də vergiqoyma sahəsində aparılan təkmilləşdirmə prosesində yuxarıdakı prinsiplərin rəhbər tutulması təqdirəlayiq hesab edilə bilər. Vergi ödəyicisi olan hər bir kəs dövlət qarşısında öz şəxsi həyatı barədə məlumal verməmək hüququna malikdir. Vergi orqanının məmuru vergi ödəyicisi haqqında heç kəsə məlumat verməməlidir. Kommersiya sirtinin qorunmasına zəmanət verilir; vergi sistemi ikiqat vergiqoymanı istisna etməlidir; verginin həcmi, dövlətin vətəndaşlarının müdafiəsi daxil olmaqla göstərdiyi bütün xidmətlərin həcminə uyğun olmalıdır. [7, 145]

Söylənilən prinsiplər əsasında vergi siyasətini həyata keçirən Almaniya 2005-ci ilin statistikasına görə Qərbi Avropa dövlətləri arasında vergidən yayınma hallarının azlığına görə fərqlənmişdir. Almaniyanın vergi sistemi və onun qurulması mexanizminin təcrübəsindən istifadə MDB-yə üzv olan ölkələrdə də (Ukraniya, Qazaxıstan) öz müsbət xüsusiyyətlərini doğrulda bilmişdir.

Fransada yerli vergitutma sistemi ölkə ərazisində tarazlı inkişafa münbit mühit yarada bilən vergi növlərindəndir. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin 60 faizi bu vergi növü hesabına formalaşır. Yerli hakimiyyət malik olduğu ərazilərdə aşağıda göstərilən əlavə

vergi və yığım növlərini tətbiq edə bilər: ərazinin tənzimlənməsinə görə vergi: mənzil vergisi; tədnlitiki aparılan sahələrdə və s. Bu dərəcələri yerli hakimiyyət orqanları müstəqil formada müəyyən edir və o, qanunun imkan verdiyi maksimum həddən yüksək ola bilməz. Üzərində tikililər olan sahələrdən torpaq vergisi bütün daşınmaz əmlaka binalar, qurğular, rezervuarlar, silos qüllələri və s., habelə, sənaye və kommertiya təyinatlı sahələrə aid edilir. Vergiyə cəlb olunan hissə sahənin kadastr icarə dəyərinin yarısına bərabərdir. Dövlət əmlakının dəyəri, şəhərdən kənarda yerləşən və kənd təsərrüfatı üçün planlaşdırılan binaların dəyəri bu vergidən azad hesab edilir.

Üzərində tikililər olmayan sahələr olan vergi tarla, çəmənlik, meşə, karxana, bataqlıq, duzlaq və inşaat üçün ayrılmış ərazilərə aid edilir. Vergi bazası kimi götürülən kadastr gəliri sahənin kadastr icarə dəyərinin 80 faizini təşkil edir. Dövlət mülkiyyətində olan sahələr vergiyə cəlb olunmur. Kənd təsərrüfatının inkişaf məqsədilə əkilmiş süni meşə massivləri, habelə bu məqsədlər üçün ayrılmış xüsusi sahələr də vergidən müvəqqəti azad edilə bilər.

Mənzil vergisi həm şəxsi ev sahiblərindən, həm də ev kirayəşinlərdən tular. Aztəminatlı şəxslər bu vergidən tam və ya qismən möhlət əldə edə bilər.

Yaponiyanın vergi siyasəti yerli hökumət orqanlarının prefektura, şəhər, rayon, qəsəbə və s. maliyyə cəhətdən möhkəmləndirilməsini nəzərdə tutur. Yerli vergilər yerli büdcə gəlirlərinin yarıdan azını təşkil edir.

Yaponiyada ümumdövlət vergiləri aparıcı, yerli vergilər isə köməkçi rol oynayır. Vergi sisteminin əsasını fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi və korporasiyaların xalis mənfəətinə tətbiq olunan vergilər təşkil edir. Vergilərin sayının çoxluğuna baxmayaraq hökumət vergilərin minimumlaşdırılması və onun stimullaşdırılması üçün müvafiq tədbirlər görür.

Ümumiyyətlə, Yaponiyada vergilərin yaranması özünü qiymətləndirmə sistemi əsasında qurulmuşdur. Yəni vergi ödəyicisi öz vergi ödəmə gəlirini hesablamalı, bəyannamə verməli və vergi ödəməlidir. Belə bir sistemin aparılması vergi ödəyicibrinə

vergilərin əhəmiyyətini düzgün başa düşməyə, vergi qanunvericiliyini yaxşı bilməyə, öz gəlirlərini hesablamaq üçün mühasibat uçotunun metodlarına yiyələnməyə, habelə vergilərin ödənilməsi üzrə öz məsuliyyətini dərtk etməyə imkan yaradır.

Hazırda Çin Xalq Respublikasının dövlət büdcəsinin, mədaxilinin əsas mənbəyi vergi tədiyyələridir (90 faiz). İslahatların başlanmasından (1978-ci ildən) etibarən ölkənin vergi sisteminin Çin iqtisadiyyatının çoxuıdadlıhğımın inkişafına, onun dünya iqtisadi sisteminə iqləqrasiya olunmasına istiqmötələnmiş yeni struKturu yaradılmışdır.

XX əsrin 80-ci illərinin ortalarında Çin Xalq Respublikasının vergi sisteminin yaradılması müxtəlif vergiqoyma növlərinin bərpasına, mənfəət ayırmalarının vergi qoyma ilə əvəz edilməsinə, əlavə dəyər vergisinin tətbiq edilməsinə, müəssisənin gəlirləri səviyyəsində fərqlərin tənzimlənməsinə aparıb çıxarmışdır. Vergilərin sayı 1973-cü ildə 9-dan 1994-cü ilin əvvəlinə 30-a qədər artmışdır. Beləliklə, 15 illik islahat dövründə formalaşan Çin Xalq Respublikasının vergi sistemi kifayət qədər çoxcəhətli və çoxsahəli struktura çevrilmişdir.

Çində vergi sistemi Xalq nümayəndələrinin Ümumi İclası, Çin Xalq Respublikasının Dövlət Şurası, Maliyyə Nazirliyi, Dövlət Vergi İdarəsi və Baş Gömrük İdarəsi tərəfindən müəyyən edilir.

Çində qanun, qüvvəli normativ auctiar Dövlət Şurası tərəfindən formalaşdırılır. Dövlət Vergi İdarəmi, Maliyyə Nazirliyi və baş gömrük idarəsi idarədaxili işləyib hazırlayır, müvafiq qanunlar isə xalq nümayəndələrinin Ümumi Çin iclası tərəfindən qəbul edilir. Vergilər sahəsində mövcud olan bir normativ aullar əyalət səviyyəli qanunvericilik orqanları, muxtar rayon və mərkəz tabeli şəhərlər səviyyəsində işlənilib hazırlana bilər.

Çinin vergi orqanlarını ÇXR Dövlət Şurasına birbaşa tabe olan Dövlət Vergi İdarəsi və onun yerlərdə olan vergi idarələri təşkil edir. Ölkənin vergi sisteminin baş icraçı orqanı olan Dövlət Vergi İdarəsi aşağıdaid əsas funksiyaları icra edir:

- Maliyyə Nazirliyi ilə birgə yeni vergi qanunu və qanun səviyyəli araların layihələrini, müxtəlif vergi siyasəti istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi təklifləri hazırlayır, təsdiq edilmək üçün ÇXR Dövlət Şurasına təqdim edir;

- Vergi siyasətinin aparılmasına, qanunların icrasına nəzarət, vergiqoymanın mövcud qaydasının makriqtisadi mühitə təsirinin öyrənilməsi, aşağı səviyyəli vergi orqanlarına rəhbərlik edir;

- Vergi inzibatçılığı qaydalarının və müvafiq idarədaxili təlimatların hazırlanması;

- Mərkəzi hökumətin səlahiyyətlərinə aid olan vergilərin yığılması, müxtəlif mərkəzi dövlət fondlarına ödənişlərin təşkil edilməsi, vergilərin toplanması üzrə planların hazırlanması, vergi qanunvericiliyinin şərh edilməsi, vergilərdən azad olunması, yaxud onların tariflərinin aşağı salınması məsələlərinə baxılma

- Vergi problemləri üzrə beynəlxalq əlaqələrin saxlanılması, beynəlxalq sazişlərin layihəsinin hazırlanması və onların yerinə yetirilməsinə nəzarət;

- İdxal və ixrac olunmuş mallara əlavə dəyər vergisi və isihləKçilərdən vergilərin yığılması və qaytarılması prosesinin reallaşdırılması;

- Əyalət səviyyəli bütün yerli vergi orqanlarının (ştat cədvəli, əmək haqqı və s.) idarə edilməsi;

- Vergi işçilərinin öyrədilməsi, peşəkar hazırlığın təşkili.

Yerlərdə yerli vergi orqanlarının iki şəbəkəsi fəaliyyət göstərir. Mərkəzi büdcəyə vergiləri əyalət, şəhər və qəza səviyyəsində yaradılan Dövlət Vergi İdarələri ofisləri, həmçinin yerlərdə onların yaratdığı şöbələr toplayır. Onların hər biri birbaşa Çinin Dövlət Vergi İdarəsinə tabedir, öz əraziləri çərçivəsində vergilərin toplanması hüququna malikdir, mövcud qanunvericiliyin yerlərdə icrasına nəzarət edir. Dövlət Vergi İdarələrinin əyalət ofisləri, bundan başqa, vergi tədqiqatları idarəsini təsis edir. Həmçinin, zərurət yarandıqda, vergilərin toplanması idarəsi, xarici investisiyalara vergiqoyma idarəsi və ixrac-idxal əməliyyatları üçün inzibati vergi idarəsi yarada bilər.

Yerli vergi orqanlarının ikinci şəbəkəsi, müvafiq əyalət, şəhər, qəza səviyyəsində yaradılan vergi idarələri dövlət çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Bu orqanlar ikili tabelikdədir - müvafiq dövlət və sonuncunun üstünlüyü ilə yuxarı vergi idarəsinin tabeçiliyi. Bu vergi idarələri dövlət, orqanlarıdır və yerli büdcələrə vergi cəlb edilməsinə cavabdehdir. Dövlət Vergi İdarəsi yerli vergi idarələrinin işini istiqamətləndirir, milli vergi qanunvericiliyinə yerlərdə riayət olunmasına nəzarət edir, ümumi vergi siyasətinə aid olan vəzifələrin reallaşdırılmasına rəhbərliyi həyata keçirir. Yerli vergi idarələrinin rəhbərliyi Dövlət Vergi İdarəsinin razılığından sonra yerli həidmiyyəel orqanları tərəfindən təyin edilir.

Hazırda Çində vergi sistemində 990 min nəfər işçi çalışır, onların 575 min nəfəri Dövlət Vergi idarəsi sistemində (ölkə üzrə mərkəzi aparat və ofisləri) və 416 min nəfəri yerli vergi idarələrində çalışır. Bunlardan 70 faizdən çoxu vergi müfəttişləri, başqaları - idarə və inzibati heyətdə çalışanlardır. Vergi sahəsində çalışanlar ölkə əhalisinin 0,08 faizə qədərini təşkil edir.

Yerli vergi orqanlarının əyalət səviyyəli 61, iri şəhərlərdə 30, bələdiyyələrdə 664, qəzalarda 4176 bölmələri vardır id, onların da 55 mindən çox yerli şöbələri vardır. Dövlət Vergi İdarələrinin ofisləri mərkəzi büdcəyə, yerli vergi idarələri - yerli büdcəyə ödənilən vergiləri toplayırlar. Bəzi hallarda vergilərin yığılma sisteminin sadələşməsi üçün Dövlət Vergi İdarələri ofisləri və yerli idarəsi bir-birini əvəz edir. Vergi - büdcə islahatları çərçivəsində 1994-cü ildə Çində mərkəzi və əyalət gəlirlərinin ayrı-ayrılıqda sabit mənbələri müəyyən edilmişdir. Mərkəzi büdcə gəlirləri gömrük ödəmələri və yığımları, aksizləri və mərkəzi tabeli müəssisələrdən gəlir vergisi və baş bank strukturlarının təsərrüdat fəaliyyəti vergisi və qeyri-bank kredit maliyyə idarələrinin, sığorta kompaniyalarının və dəmir yollarının vergilərini olialə edir. Əyalət büdcələrinin daimi gəlir mənbələrinə (baş bank strukturları vergilərindən, sığorta şirkətləri və dəmir yollarından başqa), yerli müəssisələrdən gəlir vergisi, fiziki şəxslərin gəlir vergisi, şəhərlərdə torpaqdan istifadə vergisi, çay nəqliyyatı, kənd təsərrüfatı vergiləri daxildir.

Bir sıra vergilər mərkəzi və yerli büdcələr arasında bölünür: ƏDV (75:25 nisbətində) və o, 17 faiz həcmində tətbiq olunur, ehtiyat vergisi, fond birjalarında sazişlərin tərtib edilməsi vergiləri (hazırda 88:12).

Çində vergilərin yığılması funksiyaları bilavasitə vergi orqanlarından başqa, həmçinin maliyyə və gömrük orqanları tərəfindən də icra olunur. Belə ki, Çinin bir çox rayonlarında kənd təsərrüfatı vergisi, şumlanmış torpaqlardan istifadə vergisi, saziş vergisi və bir sıra başqa vergilər müxtəlif səviyyəli yerli maliyyə idarələri tərəfindən toplanır. Gömrük yığımları və ödəmələr, o cümlədən idxal gömrük vergiləri gömrük orqanları tərəfindən yığılır. Gömrük orqanları, həmçinin Dövlət Vergi İdarəsi adından əlavə dəyər vergisini və ixrac-idxal əməliyyatlarından istehlakçı vergisini yığırlar. Çində son illərdə vergi daxilolmaları büdcə gəlirlərinin 90 faizini təşkil edir. Federativ ərazi quruluşuna malik olan Braziliyada da çoxpilləli vergi sistemi formalaşmış, hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilmişdir (federal mərkəz, ştat və bələdiyyə). Onun formalaşması ölkə Konstitusiyası ilə, həmçinin vergi sahəsində muxtariyyət dərəcəsi, ştat və bələdiyyələrin bir sıra hüquq və icraçılıq səlahiyyətləri təmin olunan federal və bələdiyyə qanunları ilə tənzimlənir.

Prezident Z.Yulanın sol mərkəzçi hakimiyyəti 2002-ci ilin baharında dövlət səviyyəsində vergi daxilolmalarının yenidən bölüşdürülməsi, federal mərkəzin səlahiyyətlərinin genişləndirilməsini nəzərdə tutan vergi islahatları layihəsinin işləyib hazırlanması və baxılıb təsdiq edilməsi üçün milli konqresə təqdim etmişdir.

III FƏSİL. VERGİ SİSTEMİNİN İDARƏ OLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1 Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi – vergi sisteminin təşkilinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqaməti kimi

Ötən illərdə dünya miqyasında vergi inzibatçılığı sahəsində ciddi islahatlar aparılmışdır. Biznes mühitinin tərəqqi etməsi və qloballaşması, kommunikasiya-informasiya texnologiyalarının intensiv tərəqqi etməsi vergi orqanlarından bu yeniliklərə müvafiq olaraq təkmilləşməyi istəyir. Bu təkmilləşmə əksər müasir vergi administrasiyalarının əsas narahatlıq doğuran məsələlərindən biri olan gəlirlərin məqsədəuyğun və təsirli yığılmasına şərait yaratmalıdır.

Vergi inzibatçılığı sahəsində Azərbaycanda son dövrlərdə təqdirəlayiq irəliləyişlərə baxmayaraq, bəzi mühüm sahələrdə ancaq cüzi irəliləyişlərə nail olunmuşdur. Vurgulayaq ki, vergi ödənişi və sərhədlərarası ticarət üzrə Azərbaycanın reytingi yenə də çox aşağıdır. Dövlətin qeyri-neft sahəsində sərmayələri diversifikasiya etmək və genişləndirmək ehtiyacı olduğuna görə, sərhədlərarası ticarət və vergitutma Azərbaycan iqtisadiyyatında xüsusi narahatçılıq doğuran məsələlərdəndir. Region ölkələri və xüsusən də Gürcüstan və Türkiyə bu sahədə fəal islahat proqramlarına malikdirlər və Azərbaycan dövləti onlardan geri qalmamaq üçün onlarla ayaqlaşmalıdır.

Ölkəmizdə vergi inzibatçılığında bəzi məsələlərin ciddi şəkildə təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Əlavə olaraq biznes və sənaye praktikaları sahəsində təcrübə bazasının tərəqqi etdirilməsinə tələbat vardır.

Azərbaycan Respublikasında mövcud vergi inzibatçılığı islahatları üçün əsas məsələ aşağıdakıları əhatə edən sistemin yaradılmasıdır:

- ❖ özünüqiymətləndirmədən istifadə;
- ❖ qaydalara könüllü riayət edilməsinə təkan verilməsi;
- ❖ riskin idarə edilməsindən istifadə;
- ❖ funksional təşkilat struktur;

- ❖ bərabərlik və ədalətliliyin yüksəldilməsi;
- ❖ ixtisaslaşmaya diqqət;
- ❖ müxtəlif vergi ödəyici kateqoriyalarının ehtiyaclarına uyğun müştərilərin seqmentlərə ayrılması.

Azərbaycanda tətbiq oluna biləcək islahatların strateji aspektlərinə gəldikdə, biz Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sahəsinin genişləndirilməsi və diversifikasiyası üçün etibarlı, vicdanlı və effektiv vergi inzibatçılığının mütləq olduğunu vurğulayırıq. Biznesin və sərmayənin inkişafı üçün könüllü riayətməni inkişaf etdirəcək mühitin yaradılmasına dəstək olaraq biz üç vergi administrasiyası sahəsini fərqləndirə bilirik:

- ✓ vergi ödəyicisinin riayətmə səviyyəsi;
- ✓ vergi ödəyicisinin riayətmə xərclərinin həddi;
- ✓ vergi inzibatçılığı xərclərinin həddi.

Büdcə siyasətinin ayrılmaz qismi olmaqla, vergi siyasətinin təşəkkül tapması və yerinə yetirilməsi kompleks iqtisadi tərəqqinin mühüm prinsiplərindəndir. Bu səbəblə də vergi sistemində tərəqqi etmiş dövlətlərin praktiki fəaliyyətindən faydalanılması və mükəmməl vergi siyasətinin təşəkkül etməsi çox vacibdir. Vergi siyasəti nəticədə elə bir sistemin təşəkkül etməsinə elə təkan verməlidir ki, bu idarə üsulu iqtisadi nizamlamam vəzifəsini normal formada təmin edə bilsin.

Bəzi dövlətlər səmərəlilik, effektivliyi yaxşılaşdırmaq üçün sosial təminat haqqı yığımlarını vergi aparatlarına inteqrasiya ediblər. Zənnimizcə, hökumət sosial ödənişlərin yığımlarına görə məsuliyyəti VN-ə ötürməyi nəzərdən keçirməlidir. Bu addım vergi ödəyənlərin vergi yükü və hesabatını nəzərə çarpan səviyyədə azaldacaq və Dövlət Sosial Müdafiə Təsisatının (DSMF) maddi resurslarının vergi orqanlarına transferinə şərait yaradacaqdır.

Bəyannamələrin tezlik və miqdarının aşağı salınması vergi ödəyicilərinin əmələmə yükünü azaltmağın başqa mühüm aspektidir. Fikrimizcə, vergi orqanları eyni istiqamətdə daha səmərəli addımların atılmalı olduğuna diqqət yetirməlidir. Formaların

və onlara artırılmalı olan qiymətli kağızların məzmununun diqqətlə yoxlanılması zəruridir. Digər ölkələr tərəfindən tətbiq edilmiş sistem və yanaşmaların tədqiqi dəyərli baza vəzifəsini daşıya bilər.

Azərbaycanda vergi inzibatçılığının inkişaf etdirilməsi üçün mühüm məsələlərdən biri də vergi ödəyicilərinin müvafiq müraciətlərinə baxılmasıdır. Əksər inkişaf etmiş ölkələrdə hal-hazırda əsas funksiyası vergi ödəyicilərinin müvafiq müraciətlərinə baxmaq və prosedurada yanlışlığın baş verdiyini müəyyənləşdirdiyi hallarda müdaxilə etmək olan Ombudsman və ya buna bənzər digər vəzifə var. Ombudsmanın ədalətin üstün olması və VN-nin baş verən problemləri həll etməyə lazımi diqqət və resursları ayırdığına inamı gücləndirir.

Mühüm məsələlərdən biri də vergi borclarının büdcəyə yığılması ilə bağlı təşkilati strukturun təkmilləşdirilməsidir. Ümumən belə bir inam var ki, dövlət strukturları üzrə olan və məbləği milyardlarla manatla ölçülən bu cür borcları yığmaq mümkün deyil. Zənnimizcə, VN bu borcları silmək üçün qanuni səlahiyyət əldə etməlidir və sonra baş idarədə vergi borclarının alınması ilə məşğul olan müvafiq şöbəni bağlayaraq onun resurslarını müvafiq qaydada digər şöbə və ya səyyar idarələrə ötürülməsi məsələsi nəzərdən keçirilə bilər.

Həyata keçirilməsi mühüm olan məsələlərdən biri də vergi problemlərinin təsbit olunması üçün VN-nin həyata keçirməsinə səlahiyyət verəcək formada göstərilən hazırkı rejimdən imtina edilməsi də var. Müasir vergi təşkilatlarının əksəriyyəti bunu etmir. Vergi inzibatçılığının özünəməxsus mahiyyəti vergi ödəyicisinin fəaliyyətini onun özü daha yaxşı bilməyində və bu səbəbdən də vergi orqanları üçün məlum olan və onun hesabına sunulan çatışmazlıqlara dair faktın düzgün olmadığını vergi uçotu aparmaqla və başqa faktlarla təkzib etməli olan özəl vergi ödəyicisinin özüdür, yəni faktın təqdim edilməsi məsuliyyəti vergi orqanlarının üzərinə düşsə də, sübut yükü əsasən vergi ödəyicisinə keçir.

Vergi inzibatçılığının yaxşılaşdırılması üçün strategiyada olan üçüncü element VN əməliyyatlarının xərcini gəlirlərə münasibətdə ölçülərək azaldılmasından ibarətdir. Ümumən, səmərəlilik artdıqca xərclər azalır. Ofislərin nəzərə çarpan səviyyədə rasionallaşdırılmasına və xeyli əməliyyatların avtomatlaşdırılmasına baxmayaraq, vergi inzibatçılığı xərcləri və VN tərəfindən buna görə ayrılmış resursları daha da inkişaf etdirmək mümkündür.

Son iki ildə inzibatçılıqda aparılmış bir sıra yaxşılaşdırmalar riayət etmə yükünü nəzərə çarpan səviyyədə azaltmış və habelə, vergi ödəyən ilə vergi işçiləri arasında münasibəti azaltmışdır. Son dövrlərdə AR-də əmələmə yükünün azaldılması üçün aşağıdakı işlər görülmüşdür:

- Elektron bəyannamələr tətbiq etmişdir (ƏDV ödəyicilərinin 96 faizi bundan faydalanırlar);

- işçi heyətinin fəaliyyət göstəricilərinin ölçülməsi üçün avtomatlaşdırılmış sistemləri yaratmışdır;

- milli səviyyədə zəng mərkəzləri yaratmışdır;

- İnternetdə vergi ödəyicilərinin hesablarına aid məlumatlar yerləşdirmişdir;

- ötən illərdə hesabat formalarının sayını 95-dən 20-ə endirməklə səmərəlilik yüksəldilmiş və vergi ödəyənlər ilə vergi işçiləri arasında birbaşa əlaqə azaldılmışdır.

Sadalananlardan başqa Azərbaycanda vergi inzibatçılığının əlverişliliyinin çoxalması üçün kameral audit də aid edilməklə, əksər vergi funksiyaları avtomatlaşdırılmışdır. Masaüstü auditin tam avtomatlaşdırılması aparılmışdır. VN tərəfindən yığılan cəmi gəlirlərin 80 faizini təşkil etdikləri üçün altı yüz iri vergi ödəyicilərinə servis xüsusi departament tərəfindən göstərilir.

Müasir vergi inzibatçılığı üçtərəfli əsas funksiyaya əsaslanır. Üçayaqlı nərdivan ayaqlarından hətta biri düzgün dayanmadıqda uçduğu kimi, hər üç funksiya effektiv şəkildə inteqrasiya edilmədikdə və bir-birini qarşılıqlı dəstəkləmədikdə hər üçü uğursuzluğa düşər olur. Bu funksiyalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- Vergi ödəyiciləri üçün servis və maarifləndirmə.
- Audit/Tədqiqat,
- Mühasibat və yığım.

Zənnimizcə, vergi inzibatçılığının inkişaf etdirilməsi üçün hər üç funksiyanın eyni zamanda inkişafına çalışılmalıdır.

Azərbaycanda son dövrlərdə vergi inzibatçılığı sahəsində aparılan islahatların nəticələrini ümumiləşdirərək vurğulamaq olar ki, bütövlükdə, həm yerlərdə və həm də baş idarənin işində böyük irəliləyiş var. Yerlərdə ofislərin sayı xeyli dərəcədə azaldılaraq nəticədə resurslar və işçi heyətinə qənaət edilmiş və əməliyyatlar nizama salınmışdır. Bir neçə hal istisna olmaqla, bütün səviyyələrdə nəzarətin miqyası məqsədəuyğun səviyyədədir. Funksional tənzimləmələr qabaqcıl beynəlxalq təcrübələrə uyğundur. Kompüterləşdirilmiş əməliyyatların inteqrasiyası bu cür yenidən tənzimləmələrin uğurunu təmin etmiş və ötən illər ərzində əməliyyatlarda irəliləyiş səviyyəsinə görə VN təqdir edilməlidir. Bu irəliləyiş rəhbərliyin avtomatlaşdırmanın inkişaf etməsinə yetirdiyi diqqətin sübutudur və həm vergi ödəyiciləri və həm də endogen əməliyyatlar və əlaqələndirmə üçün çox faydalı olmuşdur.

Zənnimizcə, inzibatçılığın təkmilləşdirilməsi üçün səyyar əməliyyatların bir və ya bir neçə nazir müavininə həvalə edilməsi düzgün siyasət olardı. 14 səyyar idarə, regionlararası komitələr, Daxili Təhlükəsizlik, Daxili Audit, Kadrlar idarəsi və Treninq Mərkəzini əhatə edən hazırkı nəzarətin miqyası çox genişdir Vergilər naziri hal-hazırda üzərinə düşən birbaşa nəzarət vəzifəsinin yüngülləşdirilməsi üçün müvafiq səlahiyyət bölgüsünə yenidən baxa bilər. Səyyar idarələrin sayının azaldılması ilə nəticələnmiş son yenidən təşkilatlanmaya görə VN təqdir edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyində funksiyalar üzrə təşkilatlanmanın həyata keçirilməsi nazirliyin işinin təkmilləşməsinə kömək edir. Vurğulayaq ki, belə prinsiplər həmçinin, səyyar idarələrin işinin təşkilində də mühüm yer tutmalıdır. Məsələn, vergi orqanın əlavə dəyər vergisi, Gəlir və Aksiz Şöbələrinə

bölünməsi yox, Audit, Yığım, Cinayət Təhqiqatı şöbələri və s. bölgüsü daha düzgün sayılır.

Azərbaycanın vergi idarəetmə üsulunda böyük vergi ödəyiciləri və özəl rejimli müəssisələrlə işin təşkil edilməsi üçün ayrıca bir qurum mövcuddur. Bu qurum “ Xüsusi Rejimli Vergi Servisi Departamenti” adlanır. Departamentin səmərəli şəkildə işləməsi üçün onun zəruri sayda heyətlə təminatı və bu heyət arasında düzgün əmək bölgüsünün təmin edilməsi həmişə gündəmdə olmalıdır. Edilən tədqiqatlar göstərir ki, burada müəyyən dərəcədə qeyri-uyğunluq mövcuddur. Son illərdə Departamentin formalaşdırılması və onun heyəti üçün trening sahəsində səyləri təqdir etsək də tələb olunandan çox az auditorların olduğu 110 işçidən ibarət hazırkı işçi heyəti gəlirlərin qorunması üçün məqsədəuyğun hesab ediləcək yoxlama növlərini aparmaq üçün yetərli deyil. Vergilər Nazirliyi xətti ilə yığılan büdcə ödənişlərinin təxminən 80%-ni verən və 620 ən iri vergi ödəyicisi ilə işə görə cavabdeh olan auditorlar heyəti bu vəzifə üçün kifayət etmir. Böyük vergi ödəyiciləri əsasında vergi nəzarətinin səmərəli təşkil olunması üçün çox geniş audit heyəti təminatının olması lazımdır.

Auditlə bağlı analizlərin nəticəsi olaraq hesab edirik ki, bu təkliflər audit prosesinin effektivliyinin artırılmasına şərait yarada bilər:

1. Mərkəzi İdarədəki vergi ödəyicilərinin auditini baş idarənin auditini aparmaq əvəzinə o auditlərlə bağlı plan və proseduraların işlənilib hazırlanmasına və bu proseduraların səyyar idarələrdə lazımi qaydada həyata keçirilməsinə nəzarətə diqqət yönəltməlidir.

2. Təşkilati məsələlərin təhlili həyata keçirilməlidir.

3. Riskin idarə edilməsinə uyğun olaraq səyyar auditlər üçün işlərin paylanması üzrə obyektiv tədqiqat metodu müəyyən edilməlidir.

4. Auditlərin keyfiyyətinin artırılması üçün trainingin keçirilməsi önəmlidir.

Vergi inzibatçılığının inkişaf etdirilməsinin əsas meyillərindən biri də rüşvətə qarşı mübarizənin və daxili monitoring sisteminin gücləndirilməsidir. Ona görə də vergi

orqanları hesabına vergi işçiləri və vergi ödəyiciləri arasında birbaşa əlaqənin azaldılması sahəsində səylər göstərilmişdir.

Fikrimizcə irəli sürdüyümüz təklif Dünya Bankının yardımı ilə əlverişli formada təmin edilə bilər. İrəli sürülən təklif, Fondun özünün ən vacib missiyasını - müxtəlif müavinət və təqaüdlərin idarə edilməsini saxlamasını nəzərdə tutur.

Hökumət hesabına Vergilər Nazirliyi qarşısında qoyduğu ilkin hədəflər gerçək, lakin çox iddialı olmamalı və həmçinin bu nəticələrə nail olunduqda qürur

hissi doğuracaq qədər çətin olmalıdır. Bundan əlavə, Hökumət Vergilər Nazirliyini arzuolunan cavablara yiyələnmək üçün idarəetmə, əməliyyat vasitələri və zəruri maliyyə vəsaitləri ilə təmin etməlidir.

Zənnimizcə, qeyd etdiyimiz göstəricilər Vergilər Nazirliyinin fəaliyyətinin hökumət tərəfindən qiymətləndirilməsi üçün meyar kimi götürülə bilər:

- Könüllü riayət etmə.
- Səmərəlilik.
- Effektivlik.

3.2. Vergi sisteminin idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi perspektivləri

Hazırda bütün inkişaf etmiş ölkələrdə, o cümlədən ABŞ-da xüsusən dünya maliyyə böhranı və gözlənilən resessiya təhlükəsinin qarşısının alınmasına ciddi fikir verilir. Bunlar öz əksini dövlətin vergiqoyma siyasətində, bu siyasətin təkmilləşdirilməsində aydın tapır, ölkədəki sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrindəki çatışmazlıqların aradan qaldırılmasının əsaslandırılması və stimullaşdırılması üçün bir sıra məhsullar və sahələr üzrə vergi dərəcələrinin aşağı salınması daha məqsədəuyğun hesab etmək olar. Belə bir vergi siyasətinin yürüdülməsi daha əsaslı, mövcud şəraitə daha adekvat olmasını təmin edərdi. Bunun üçün müasir dövrün tələblərini nəzərə almaq, dünya təcrübəsindəki

metodlarından istifadə etmək lazım gəlir. Çünki dünya təsərrüfatı təcrübəsində iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması üçün vergi stavkasından düşünülmüş (manipulyasiyalardan) çoxlu fəridlərdən istifadə olunur.

Vergiqoymanın təkmilləşdirilməsi bütün vergi sisteminin və vergi qanunvericiliyinin də təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu isə müasir şəraitdə ölkəmizdə başlıca əhəmiyyət kəsb edən sənaye sahələrinə, məsələn, xam neft və qaz istehsalı sahəsinə, onların emalı ilə məşqui olan sahələrin inkişafına daha çox diqqət yetirməyi tələb edir. Buna uyğun olaraq, 2015-ci ildə neft və qaz sahələr İnin məhsulu bütün sənaye məhsulunun 72,1% -ni (2014 -ci ildə 53,4%- ni, 2015-cı ildə isə 67,3 %-ni) təşkil etmişdir. Lakin sənaye məhsulu istehsalı ölkəmizdə üstünlük təşkil etsə də, emaledici sənayemizin zəif inkişaf etməsini normal hesab etmək olmaz.

Azərbaycan Respublikasında «Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramında» göstəriləyi kimi, vergiqoyma siyasəti səmərəliliyin yüksəldilməsinə, «iqtisadiyyatın balanslaşdırılmış tənzimlənməsini təmin etmək üçün zəruri təsisatların formalaşmasına, ölkə iqtisadiyyatının qlobal iqtisadi sistemə səmərəli və bərabər hüquqlu inteqrasiyasını sürətləndirmək üçün beynəlxalq standartlara cavab verən baza yaradılmasına» yönəldilməlidir.

Məlum olduğu kimi, hazırda vergilərin hesablanması zamanı vahid dərəcələrin tətbiqi ilə yanaşı vergitutma bazasının eyni olmasına əsaslanır. Hazırda vergi qanunvericiliyinə əsasən mülkiyyət formasından asılı olmayaraq' sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələr və təşkilatlar yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərə görə 18% dərəcə miqdarında əlavə dəyər vergisinə cəlb olunurlar.

Bir çox hallarda bəzi ödəyicilərin, qeyri-qanuni olaraq öz gəlirlərini gizlətmələri onları ƏDV ödəyicisi kimi qeydiyyatda alınmasında əngəllər yaradır. Bununla da onlar qanunu pozmaqla yanaşı, həm də külli miqdarda vergidən yayınırlar. Oda ki, hər iki halda baş verən vergidən yayınma hallarına qarşı mübarizənin aparılması üçün gələcəkdə bir sıra təkmilləşdirmələr aparmaq vacibdir.

ƏDV saxtakarlığının yaranmasında müqavilə növlərinin düzgün təsnifləşdirilməsi məsələləri də əsas amillərdən hesab edirəm. Bu növ vergi hüquq pozuntuları müntəzəm əməliyyat aparan tərəflər arasında vergi öhdəliklərinin azaldılması məqsədilə həyata keçirilən sövdələşmə nəticəsində baş verir. Belə ki, müəssisə tərəf müqabilinə bilərəkdən aşağı salınmış qiymətlə məhsul təqdim edər, əvəzində isə yəqin ki, heç vaxt qaytarılmayan kredit ala bilər. ƏDV üzrə vergitutma bazasına isə verilən ssuda (kredit) deyil, yalnız aşağı qiymətlə rəsmiləşdirilmiş məhsul və xidmətlərin satışından əldə olunan vəsait əldə edilir. Buradan da belə bir nəticə çıxır ki, mal təqdim edənə əməliyyatın tam dəyəri müxtəlif yollarla ödənilir, lakin onun ƏDV üzrə öhdəlikləri faktiki ödənilmiş məbləğə əsasən hesablanmalı ƏDV-dən az olur. Belə halların qarşısını almaq üçün transfert qiymətlərin qarşısının alınması mexanizmini tətbiq etmək, əməliyyatları aparan vergi ödəyicisindən rəsmiləşdirdiyi aşağı qiymətin əsaslandırılmasını tələb etmək və vergi yoxlaması nəticəsində vergi orqanlarına iqtisadi mahiyyətinə görə əməliyyatın təkrarən təsnifləşdirilməsi hüququnu vermək lazımdır.

ƏDV saxtakarlığının yaranması xüsusiyyətlərindən biri də qısa müddətdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin vergi cinayətləri hallarının aşkar edilməsi faktıdır. Belə müəssisələr qısa müddətdə fəaliyyət göstərməklə vergidən yayınırlar. Son dövrlərin təcrübəsi göstərir ki, ƏDV saxtakarlığı faktlarına ölkəmizdə də tez-tez rast gəlinir. Təbii ki, burada obyektiv və subyektiv səbəblər var. Xüsusilə, yeni iqtisadi sistemə qədəm qoymuş ölkələrdə belə oxşar faktlara mütemadi rast gəlinir. Həmin ölkələrdə qısa müddətdə formalaşan xeyli sayda müəssisə və şirkətlərdə menecment fəaliyyətinin düzgün qurulmaması sonradan belə müəssisələrin vergi dələduzluğu ilə məşğul olmaları ilə nəticələnir. Bu, eyni zamanda, cəmiyyətdə vergi mədəniyyətinin aşağı olması ilə də xarakterizə edilə bilər.

Bununla bağlı aşağıdakı bəzi cəhətlərə diqqət yetirilməsini məqsədəuyğun hesab edirəm. Təcrübə göstərir ki, ƏDV-dən yayınması üçün bezi firmalar bir və ya bir neçə ay ərzində mövcud olur, vergi öhdəliklərinin yaranmasına gətirib çıxaran əməliyyatlar

aparır və bundan sonra öz fəaliyyətlərini dayandırırılar. Adətən, şirkətlər ƏDV-yə cəlb olunan xidmətlər göstərən köməkçi müəssisələr yaradırlar. Belə müəssisələr göstərilmiş xidmətlərin haqqını ödəyərək, ödənilən ƏDV-nin evəzləşdirilməsi hüququnu əldə edirlər. Köməkçi müəssisələr isə dövlət büdcəsinə vergilərin ödənilməsi vaxtı çatana qədər öz fəaliyyətlərini dayandırırılar və bununla da hem vergilərin məbləğini, həm də müqavilə əsasında xidmətlərin göstərilməsinə görə ödənilən vəsaiti öz rəhbərlərinin sərəncamında saxlayırlar.

Göstərdiyimiz vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsindən yayınmanın bu mexanizmi ilə mübarizə tək cə vergi siyasəti və ya vergi inzibatçılığından irəli gələn tədbirlərin nəticəsində səmərəli ola bilməz. Bu cür qanun pozuntusu ilə mübarizə aparmaq üçün kompleks yoxlamalar və nəzarət mexanizmi yaradılmalıdır. Xüsusilə, yenidən təşkil edilən müəssisələrin başqa ƏDV ödəyiciləri ilə şübhəli bilinən əlaqələrinin olması məlum olduqda, bu şəxslərə ƏDV üzrə vergi ödəyicisi statusunun verilməsinə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Belə müəssisələrə qarşı ağır cərimələrin tətbiq edilməsi qanunvericiliklə tənzimlənməsini məqsədəuyğun sayıram. Gələcəkdə cərimələri artan şkala üzrə tənzimləmək lazımdır. Əks təqdirdə, göstərilən vergi dələduzluğunun qarşısının alınması mümkün olmaz. Bütün bu faktlarla yanaşı, onu da əlavə edək ki, əgər yenidən təşkil edilən müəssisə ƏDV ödəyicisi kimi qeydiyyatda alınarsa, bu zaman onun fəaliyyətinin ilkin mərhələlərində vergi ödənişlərinin vaxtılı vaxtında ödənilməsi və fəaliyyətini uzun müddət davam etdirəcəyi istəyinin olmasını yoxlamaq məqsədilə vergi orqanları tərəfindən xüsusi nəzarət heyata keçirilməlidir.

Qeyd olunan bütün bu faktlar qısa müddətdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin ƏDV saxtakarlığı ilə məşğul olmasının əksər səbəbləridir. Lakin ƏDV saxtakarlığının növləri bununla bitmir. ƏDV saxtakarlıqlarından biri də barter və transferi qiymətlərin əmələ gəlməsi nəticəsində yaranan vergi dələduzluğu faktlarıdır. Mütemadi olaraq, qarşılıqlı ticarət əməliyyatlarının, xüsusilə, barter əməliyyatlarının həyata keçirilməsi hər iki tərəfin bərabər həcmdə ƏDV öhdəliklərinin yaranmasına səbəb olur. Bu zaman barter

əməliyyatlarından istifadənin vergi üstünlükləri də yarana bilər. Məsələn, bir tərəfdə əvəzləşdirilməli ƏDV ödənilməli, ƏDV məbləğindən artıqdır, digər tərəfdən isə vergi orqanları qarşısında ƏDV üzrə müntəzəm vergi öhdəlikləri vardır. Belə olan halda, əvəzləşdirəməli ƏDV-si olan müəssisələr üçün aşağı qiymətlərlə, ƏDV üzrə vergi öhdəlikləri yüksək olan müəssisələr üçün isə yüksək qiymətlərlə ınal təqdim etmə stimulu yaranır. Bu da dövlətin bir müəssisəyə olan borcunun azalması ilə bərabər, başqa müəssisənin öhdəliyinin azalmasına gətirib çıxarır.

Bütün bu saxtakarlıqların qarşısını almaqdan ötrü, ilk olaraq, ticarət əməliyyatı iştbakçılanna münasibətdə bərabər fəaliyyət şərtlərini təmin edən qaydanın qəbul edilməsi vacibdir. Bundan başqa, malların və xidmətlərin təqdim edilməsi üzrə aparılan barter əməliyyatlarının qiymətləndirilməsi zamanı hər iki tərəf üçün aparılan əməliyyatın ekvivalent dəyərini təmin edən bazar qiymətləri görülməlidir ki, bu da vergi öhdəliklərinin bölüşdürülməsini sifira bərabərləşdirər. Bu zaman vergi ödənişləri ilə əvəzləşdirilmə olan məbləğ bir-birinə bərabər olur. Başqa tərəfdən, onu da əlavə edək ki, ƏDV saxtakarlıqlarından biri olan barter və transfert qiymətlərin emələ gəlməsi nəticəsində yaranan vergi dələduzluğunun qarşısını almaqdan ötrü başqa amillərə də diqqət yetirmək müsbət nəticələr verə bilər. Xüsusilə, iqtisadi subyektlərin ayrı-ayrı növləri, eləcə də ƏDV ödəyicisi ilə ƏDV ödəməkdən azad olunan müəssisələr, köməkçi müəssisələr, idxalatçı və ixracatçı, ƏDV öhdəliyi olmayan müəssisələrlə kifayət qədər ƏDV öhdəliyi olan müəssisələr arasındakı əməliyyatlar üzərində xüsusi nəzarətin qurulması bu cür problemlərin həllinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər.

ƏDV saxtakarlığının aradan qaldırılması məqsədilə ilk növbədə inzibatçılıqla bağlı tədbirləri gücləndirmək vacibdir. Təcrübə göstərir ki, bu sahədə aparılan işlərin intensivliyi ƏDV saxtakarlığı ilə bağlı problemlərin həllinə azkiə olsa təsir edir. Lakin son illərin statistik göstəricilərinə görə, tədiyyə növləri üzrə ən çox qanun pozuntuları ƏDV üzrə baş verir. Dünya təcrübəsində ƏDV saxtakarlığı ilə bağlı vəziyyət ölkəmizdəki vəziyyətlə müqayisədə xüsusi heç nə ilə fərqlənmir. Bir çox Ölkələrdə bu

vergi növü üzrə saxtakarlıqların qarşısının alınması üçün ciddi maliyyə sanksiyaları tətbiq edilir. Bu cərimələr elə həddə olur ki, həmin sahibkar cərimələri ödəməklə yanaşı, gələcək biznes fəaliyyətini də təhlükə altına almış olur. Belə hallara xüsusilə Avropa ölkələrində tez-tez rast gəlinir. Məhz bu səbəbdən cərimələrin sərtləşdirilməsi və yuxanda qeyd etdiyimiz kimi maliyyə sanksiyalaram artan şkala üzrə həyata keçirilməsi problemlərin həllində müstəsna əhəmiyyət kəsb edər.

Zənnimizcə, keçid dövrünün çətinliklərini nəzərə alaraq, müəssisələrin istehsal fəaliyyətini stimullaşdırmaq, maliyyə nəzarətini yaxşılaşdırmaq və vergi yükünü azaltmaq məqsədilə, tətbiq edilən vergi dərəcənin müəyyən qədər aşağı salınması məqsədəuyğun olardı. Bu göstəriləndən əlavə ticarət, təhcizat-satış, tədarük və alqı - satqı əməliyyatı, habelə vasitəçilik xidməti göstərən müəssisələr (mülkiyyət formasından asılı olmayaraq) məlum olduğu kimi, əldə etdikləri gəlirin 15,25%-ni əlavə dəyər vergisi şəklində büdcəyə Ödəyirlər. Bu dərəcə əsas dərəcədən asılı olduğu üçün onun da müvafiq qaydada aşağı salınması daha düzgün olardı.

İqtisadiyyatın bütün sahələrində vergitutma bazasının genişləndirilməsi işi vergi dərəcələrinin aşağı salınması ilə paralel aparılmalıdır. Bu baxımdan, hüquqi şəxslərin mənfəətdən vergisinin, fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin, gömrük ixrac vergilərinin dərəcələrinin aşağı salınması ilk növbədə həyata keçirilməlidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, vergi ödəyicilərin Dövlət büdcəsinə vergilər şəklində daxil etdikləri gəlir hissəsinin inflyasiya təsirindən qorunması, onların büdcəyə sistemləşdirilmiş şəkildə daxil olması təmin edilməlidir. Həmin məqsədlə vergilərin əsasını təşkil edən vergitutma bazasının sabit faizlərə əsaslanması bütün iqtisadi sahələrdə təmin edilməlidir.

Son illərdə sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində gəlirlərini deklarasiya etdirən fiziki şəxslərin gəlirlərindən tutulan vergilər advaler sistemine keçməklə hesablanmağa, yəni dünya standartlarına uyğun şəkildə hesablanmasına başlanmışdır.

Bir sıra başqa sahələrdə, məsələn, ticarət və ictimai iaşədə lisenziya ilə fəaliyyət

göstərən hüquqi və fiziki şəxslərdən tutulan vergilərin minimum emək haqqına uyğun şəkildə müəyyən edilməsi qaydasının daha çox dəqiqləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi, onlarda daha konkret vergi məbləğlərinin müəyyən edilməsi tələb olunur.

Xarici ticarət sahəsindəki əməliyyatlarından vergi tutulmasında yeni qaydalar əsasında həyata keçirilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Hazırda sənaye, kənd təsərrüfatı, ticarət və başqa sahələrin inkişafına dövlətin hərtərəfli şərait yaratdığı kiçik və orta sahibkarlıq ölkədəki bir sıra sosial problemlərin, məsələn, işsizliyin aradan qaldırılmasında da mühüm rol oynayır və oynamalıdır. Ona görə də vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi işi daim bu cəhətləri nəzərdə tutulmalıdır.

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı problemləri hazırkı mərhələdə ona görə daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, onlar, həmçinin, nisbətən az kapital qoyuluşu, maliyyə-kredit vəsaitləri tələb etdiyindən, onları inkişaf etdirmək, sayını artırmaq və s, nisbətən asandır. İkincisi, onlar İri müəssisələrə nisbətən daha çox maneərli olduğundan, bazar kontyukturasındakı dəyişikliklərə uyğun olaraq, onların işində dəyişikliklər, düzəlişlər etmək də asandır. Bu isə onların işi ilə əhəlinin tələbatı (tələb və təklif) arasında daha asan, tez uyğunluq yaradılmasına imkan verir.

Zənnimizcə, ölkəmizdə vergiqoyma siyasətinin tənzimlənməsi kiçik və orta sahibkarlığın aşağıdakı istiqamətlər üzrə inkişaf etməsinə uyğun qaydada həyata keçirilməlidir:

- sənaye və aqrar-sənaye müəssisələrinin ixrac oluna bilən məhsullar istehsalının inkişafına daha çox üstünlük verilməsi;
- kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafında vergi siyasəti sudan, torpaqdan və işçi qüvvəsindən daha səmərəli istifadə edilməsini, daha çox və tez müsbət nəticələr alınmasını stimullaşdırmalı, bu həvəsləndirmə metodunu aqrar sahəyə göstərilən maliyyə-kredit münasibətlərini də genişləndirməlidir;
- ölkəmizdə tikinti sahəsinin intensiv inkişaf etməsi ilə əlaqədar bu sahədəki tələbatın artmasına uyğun olaraq, tikinti materialları istehsalı sahəsində müəyyən vergi

güzəştlərinin tətbiq edilməsi;

- milli istehsalın daha çox dirçəldilməsi və xalq istehlak malları idxalının azaldılması, bu sahədə ölkəmizin xaricdən asılılığını azaltmaq məqsədilə həmin malların istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrə vergi güzəştləri tətbiq edilməsi (lazım gələnlərdə bu sahədəki kommersiya ilə məşğul olanlar hesabına);

- maliyyə-kredit resurslarımızın nisbətən məhdud olduğu müasir şəraitdə mürəkkəb və ağır texnikanın kirayəsi, xüsusilə lizinq məntəqələrinin yaradılması, belə texniki vəsaitlərin idxal olunması üçün vergi güzəştlərinin edilməsi, az tapılan müasir, məhsuldar texnikanın idxal olunmasını isə bir neçə il müddətində vergilərdən azad edilməsi.

Bu deyilənlərlə yanaşı, ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələsinə son dövrlərdə dünya miqyasında baş verən hadisələr də nəzərə alınmalı, müxtəlif təhlükəli xəstəliklərin mövcud olduğu (məsələn, quşçuluq kimi) sahələrin əvəzinə daha sağlam, perspektivli sahələrin inkişafına, bu sahələrdəki sahibkarlığı inkişaf etdirməli, mövcud kontyuktura vəziyyətinə operativ cavab verilməlidir.

Deyilənləri nəzərə alaraq, son zamanlar Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində müəyyən dəyişikliklər edilmiş, sahibkarlığın həvəsləndirilməsi məqsədilə mənfəətdən verginin azaldılması xətti davam etdirilmişdir.

Vergi kreditləri, gəlirlərdən tutulan vergilər üzrə güzəştlər və s. kimi tədbirlər aşağıdakı amillərin stimulladınlaşdırılmasına imkan yaradır:

- iqtisadiyyatın istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin inkişafına çəkilmiş məsrəflərin maliyyələşdirilməsinə;

- orta və kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə, bunların tam formalaşma bilməsinə;

- yeni iş yerlərinin yaradılmasına və işsizlik probleminin azalmasına;

- sosial-mədəni tədbirlər və təbiəti mühafizə sferasında xeyriyyəçilik fəaliyyətinin genişləndirilməsinə;

Məlum olduğu kimi, müxtəlif təsərrüfat sahələrində vergilərin tutulma mənbəyi çoxsaylı olduğuna görə istehsal xərclərindən və mənfəətdən tutulan vergilər kimi birbirindən fərqlənir. Mənfəətdən tutulan verginin hesablanması üçün məhsulun işin, xidmətin) istehsalı və reallaşdırılması üzrə ümumi xərclərə daxil edilən aşağıdakı növləri fərqləndirmək və vergi qoyuluşunda nəzərə almaq lazım gəlir: yol, ondan ayırmalar, nəqliyyat vergiləri, təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə vergilər.

Ümumiyyətlə götürsək, vergilər özündə maliyyə münasibətlərinin dövlətin gəlirlərinin formalaşması (büdcədə və büdcədən kənar fondlarla əlaqədar ılduğundan, bu sahələrə də mühüm təsir göstərir).

Yuxanda deyilənlərdən göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında müasir dövrdə vergiqoyma siyasətinin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi bu işin həyata keçirilməsinə dövlət orqanlarının birinci dərəcəli əhəmiyyət verməsi qarşıda ən mühüm məsələ kimi durur. Bu tənzimləmənin əsas istiqaməti və vəzifələri isə bütün iqtisadi sahələrdə milli iqtisadiyyatımızın üstün inkişafına nail olmağa imkan yaratmasıdır.

Vergi daxilolmalarını yaxşılaşdırmaq məqsədilə nağd hesablaşmaların aparılması qaydalarına, əmək qanunvericiliyinin tələblərinə riayət olunmasında, xüsusi razılıq tələb olunan fəaliyyət növləri ilə belə razılıq alınmadan məşğul olunması, habelə xarici valyutadan ödəniş vasitəsi kimi istifadə edilməsi hallarının mövcudluğunun aşkar edilməsi məqsədilə vergi ödəyicilərinə məxsus obyektlərdə operativ nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsinin səmərəliliyi böyük ola bilər.

Vergilər Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş, qrafikə uyğun olaraq ildə bir dəfə ərazi vergi idarələri tərəfindən belə tədbirlər həyata keçirilir. Lakin yaxşı olardı ki, hər ayın sonunda kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələrinin iştirakı ilə belə operativ nəzarət tədbirləri aparılması vergidən yayman, qanun pozan hüquqi və fiziki şəxslər kütləvi informasiya vasitələrində, hətta şəhərin reklam şirkətlərində adları qeyd olunsun və göstərsin.

Vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi, vergi daxilolmalarının artırılması məqsədilə

qeydiyyat prosedurlarının sadələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan və dövlətin diqqət mərkəzində olan «bir pəncərə» sisteminə keçirilməsi müsbət qiymətləndirilməlidir. «Bir pəncərə» prinsipi üzrə işin təşkil edilməsi, vahid dövlət qeydiyyatı orqanı kimi Vergilər Nazirliyinin müəyyən edilməsi, vergi daxilolmalarının artırılmasına imkan verəcək.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat işi aşağıdakı nəticələri çıxartmağa və təklifləri verməyə imkan verir:

1. Vergi münasibətləri sisteminin mahiyyətini açan mövcud nəzəri əsasların, prinsiplərin sistemləşdirilməsi həm vergi münasibətləri sisteminin strukturunda, həm də bütövlükdə iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərin dinamikasını analiz etməyə imkan verir.

2. Vergi sisteminin formalaşması, inkişafı və modernləşməsi xüsusiyyətlərini araşdırarkən ölkədə konkret sosial-iqtisadi şəraiti, vergi sisteminin həll etməli olduğu məsələləri və indiyə qədər bu sahədə formalaşmış ənənələri nəzərə almamaq hesab edirik ki, düzgün sayıla bilməz. Nəzərə alınmalı başqa məsələ ondan ibarətdir ki, müasir vergi sistemləri bütün ölkələr üçün xarakterik olan ümumi cəhətləri

özündə ehtiva etməlidir.

3. Müxtəlif ölkələrdə vergi sisteminin fərqli olması onunla əlaqədardır ki, bu ölkələrdə eyni kriteriyaya bərabər əhəmiyyət verilmir. Məsələn təşkilati sadəliyinə görə dolayı vergilər birbaşa vergilərdən qat-qat üstündür, ancaq “nəzarətoluna bilmə” və ödəmə qabiliyyəti prinsiplərinə görə onlardan geri qalır.

4. Vergi sisteminin səmərəli idarə edilməsi iqtisadi münasibətlər sistemində həmişə çox əhəmiyyətli olmuşdur və olmaqda davam edir. Vergilər vasitəsi ilə dövlət əhalinin və müəssisələrin, habelə gəlir və xərclərin mənbələri üzərində maliyyə-iqtisadi nəzarəti həyata keçirir. Vergilər iqtisadi proseslərin özünəməxsus “aynası” kimi çıxış edir. Vergi daxilolmalarının analizi iqtisadiyyatda baş verən proseslər, mövcud vergi sisteminin səmərəliliyi, onun milli iqtisadiyyata təsiri haqqında təsəvvürlərin formalaşmasına imkan verir. Bundan başqa nəzarət funksiyasının köməyi ilə vergi sistemine və büdcə siyasətinə dəyişikliklərin edilməsi zərurəti aşkara çıxır.

5. Uzun illər ərzində vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində aparılan elmi tədqiqatlar əsasən vergi dərəcələri və güzəştləri məsələlərini əhatə etmiş, vergi

ödəyicilərinin üzərinə düşən inzibati yükün azaldılması bir elmi istiqamət kimi diqqətdən kənar qalmışdır. Son dövrlərdə inkişaf etmiş ölkələrdə, habelə Azərbaycan Respublikasının bu sahədə ixtisaslaşmış alimləri tərəfindən aparılan tədqiqatlar göstərir ki, vergi ödəyicilərinin üzərinə düşən inzibati yükün azaldılması investisiyaların təşviq edilməsinə vergi güzəştləri və vergi dərəcələrindən heç də az təsir göstərmir.

6. Vergi sisteminin idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi öz-özlüyündə, başqa iqtisadi tənzimləmə alətlərindən təcrid olunmuş şəkildə baş verə bilməz. Bunun üçün vergi siyasətinə qeyd etdiyimiz kimi makroiqtisadi siyasət və bundan irəli gələn büdcə-vergi siyasəti kontekstində baxılmalıdır. Vergi sistemi vergi boşluğunun ildən-ilə azalmasına nail olmalı, bununla belə büdcəyə transferolunan vəsaitlərin həm zəruri istiqamətlərə ayrılmasına, həm də ayrılmış vəsaitlərin tam həcmdə təyinatına xərclənməsi üçün maliyyə nəzarətinin yüksək səviyyəsinə nail olunmalıdır. Maliyyə nəzarəti elə bir səviyyədə təşkil olunmalıdır ki, vergi ödəyicilərində onlardan toplanan vergilərin istisnasız olaraq öz təyinatına çatmasında heç bir şübhə olmasın. Yalnız belə şəffaf büdcə sistemi qurmaqla vergi siyasətinin əsas strateji hədəflərindən biri olan vergilərin ödənilməsinin könüllülük səviyyəsinin artırılması mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. AR Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 1995.
2. AR Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2017, 351 s.
3. AR «Büdcə sistemi barədə» Qanunu, Bakı-2002.
4. AR «Sahibkarlıq fəaliyyəti barədə» Qanunu, Bakı- 1996.
5. “Artıq ödənilmiş vergilərin qaytarılması (Qaydalar): Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi”- B.: 2013.- 8 səh.
6. AR 2016-cı ilin statistik məlumatları, Bakı-2017, 814 s.
7. Akif Musayev Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. B., 2004
8. Allahverdiyev Ə.Q., Makroiqtisadiyyat: Nəzəriyyə və praktika. Dərs vəsaiti, UniPrint, Bakı, 2010
9. Pr.Damət Bağırov. «Vergi nəzarəti» dərslisi. Bakı - 2006.
10. Pr.Əvəz Ələkbərov, Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafında vahid büdcə sisteminin rolu. B-2005
11. Qəzənfər Abbasov.Maliyyə nəzarəti növlərinin təsnifatı və onun başlıca istiqamətləri malyuə və uçot.- 2010.
12. Vahid Novruzov Audit.Dərs vəsaiti.Bakı,2008,604 s.

“Rus dilində

13. Бойко М.Д., Мураховский А.И., Величкин В.З: Справочное пособие / Под ред. М.Д. Бойко. - М.: Стройиздат, 2013
14. Глоссарий по оценочной деятельности. - Золотой диск РОО, 2013. .
15. Гордеева, О. В. Принципы эффективного налогового регулирования / О. В. Гордеева // «Налоги». – 2012. – №1.
16. Конвенция между Правительством РФ и Правительством Французской Республики от 26.11.1996 «Об избежании двойного налогообложения и предотвращении уклонения от налогов и нарушения

налогового законодательства в отношении налогов на доходы и имущество» // СЗ РФ, 24.05.2015, N 21, ст. 2527,

17. Макарова, И. А. Функции налогов / И. А. Макарова // Вестник Томского государственного университета. – 2007. – № 304. – С. 163–166.

18. Указание Банка России от 11.03.2014 № 3210-У // «Вестник Банка России», N 46, 28.05.2014

19. Федеральный закон от 06.12.2011 № 402-ФЗ «О бухгалтерском учете» // «Собрание законодательства РФ», 12.12.2011, N 50, ст. 7344.

20. Энциклопедия предпринимателя / Сост.: С.М. Синельников, Т.Г. Соломоник, М.Б. Биржаков, Р.Б. Янборисова. - СПб., ТОО «Олбис», АО «Сатисъ», 2014. - 592 с.

21. Richtlinien fuer die Ermittlung der verkehrswerte von Grundstuecken (Wertermittlungs-Richtlinien 2015 - WertR 91).

РЕЗЮМЕ

Современные условия в Азербайджанской Республике основные направления программы социально-экономического развития и экономики

Одной из наиболее актуальных проблем, стоящих перед страной, является совершенствование налоговой системы, регулирование определенных экономических процессов через нее и модернизация Налогового кодекса в соответствии с международными стандартами.

Основным требованием современного времени является развитие и регулирование национальной экономики и стимуляция, защита внутреннего рынка от внешних воздействий и бюджетирования доходов. Выполнение всего этого эффективно налоговая политика. Но целью налоговой политики является только государственная это должно быть обусловлено не предоставлением бюджета доходам, а также реализацией программ социально-экономического развития. Это требует научных исследований в этой области. В исследовании были изучены современные методы совершенствования налоговой системы и увеличения удельного веса косвенных налогов в теории применения косвенных налогов в увеличении доходов бюджета. В последние годы в этой области проводятся некоторые научные исследования, большинство из которых связаны с созданием и совершенствованием системы прогрессивного налогообложения, внедрением эффективной налоговой политики и изучением экономической сущности налогов.

Налоговый период восходит к древним временам. Налогообложение отражает производственные и имущественные отношения, статус производительных сил. Во многих странах техническая отсталость большинства экономики и антидемократическая система управления приводят к деформациям в системе налогообложения. Такое положение налоговой системы замедляет инвестиционные процессы, что является тяжелым бременем для подрядчика и в

конечном итоге приводит к большим расхождениям между экономической базой и поверхностно.

SUMMARY

Modern conditions in the Republic of Azerbaijan the main directions of the socio-economic development program and economics

One of the most pressing problems facing the country is improvement of the tax system, regulation of certain economic processes through it, and modernization of the Tax Code in line with international standards.

The main demand of modern time is the development and regulation of the national economy and stimulation, protection of the internal market from external influences and budgeting income generation. Implementation of all this is effective tax policy. But the goal of tax policy is only state it should be conditioned not by providing the budget with revenues, but also with the implementation of socio-economic development programs. This necessitates scientific research in this field. In the research, modern methods of improving the tax system and increasing the specific weight of indirect taxes have been explored in the theory of the application of indirect taxes in the increase of budget revenues. In recent years some scientific research has been carried out in this area, most of which have been related to the establishment and improvement of the progressive taxation system, the implementation of an effective tax policy, and the study of the economic essence of taxes.

The taxation period goes back to ancient times. Taxation reflects the production and property relations, the status of productive forces. In many countries, the technical backwardness of most of the economy and the antidemocratic governance system lead to deformations in the taxation system. This situation of the tax system slows down the investment processes, which is a heavy burden for the contractor, and ultimately results in large discrepancies between the economic basis and superficially.

R E F E R A T

Mövzunun aktuallığı. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf proqramının əsas istiqamətlərindən və iqtisad elminin qarşısında duran ən aktual problemlərdən biri vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, onun vasitəsilə müəyyən iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi və beynəlxalq standartlara uyğun Vergi Məcəlləsinin müasirləşdirilməsindən ibarətdir.

Müasir dövrün əsas tələbi milli iqtisadiyyatın inkişafı, tənzimlənməsi və stimullaşdırılması, daxili bazarın xarici təsirlərdən qorunması və büdcə gəlirlərinin formalaşmasıdır. Bütün bunların həyata keçirilməsi isə səmərəli vergi siyasəti ilə əlaqədardır. Lakin vergi siyasətinin məqsədi yalnız dövlət büdcəsini gəlirlərlə təmin etmək deyil, həmçinin sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarını həyata keçirməklə şərtləndirilməlidir. Bu isə həmin sahədə elmi tədqiqat işlərinin aparılmasını zəruri edir. Tədqiqat işində vergi sisteminin səmərəliliyinin artırılmasında dolayı vergilərin tətbiqi fiksəl funksiyasının nəzəri baxımdan əsaslandırılmış və vergi sisteminin səmərəliyinə dair müasir metodları tədqiq edilmişdir. Son illərdə bu sahədə bəzi elmi tədqiqat işləri aparılmışdır ki, bunların da əksəriyyəti mütərəqqi vergi sisteminin qurulması və təkmilləşdirilməsi, səmərəli vergi siyasətinin həyata keçirilməsi, vergilərin iqtisadi mahiyyətinin araşdırılması ilə əlaqədar olmuşdur.

Vergilərin yaranma vaxtı qədim dövrlərə gedib çıxır. Vergitutma istehsal və mülkiyyət münasibətlərini, məhsuldar qüvvələrin vəziyyətini əks etdirir. Bir çox ölkələrdə iqtisadiyyatın əksər sahələrinin texniki geriliyi və idarəetmə sisteminin antidemokratikliyi vergitutma sistemində deformatsiyalara gətirib çıxarır. Vergitutma sisteminin belə vəziyyəti, tədiyyəçi üçün ağır yük olmaqla investisiya proseslərini ləngidir və sonda iqtisadi bazislə üstqurum arasında böyük uyğunsuzluğun yaranması ilə nəticələnir.

Qeyd edək ki, uzun müddət inzibati-amirlik iqtisadiyyatı şəraitində vergilər iqtisadiyyatın tənzimlənməsində başlıca vasitə olmamış, onlardan yalnız fiskal alət kimi istifadə edilmişdir. Halbuki vergi dərəcələri, vergi güzəştləri iqtisadiyyata güclü təsir

vasitələri olmaqla, bütövlükdə geniş təkrar istehsal prosesinin tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Respublikamızın bazar iqtisadiyyatına keçməsi ilə əlaqədar hal-hazırda iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin vergi metodlarından geniş istifadə edilir.

Bütün bunlara görə demək olar ki, hal-hazırda “Vergi sisteminin idarə edilməsinin səmərəliliyi” mövzusunda dissertasiya işi çox aktualdır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Vergi sisteminin idarə edilməsi problemlərini araşdıran tədqiqatlar orta əsr Qərbində də kifayət qədər yetərli olub və Foma Akvinskidən başlanan bu araşdırmaları müxtəlif dövrlərdə T.Men, C.Lokk, D.Yum, U.Petti və başqaları davam etdiriblər. Klassik siyasi iqtisadın vergitutmaya aid sistemli baxışları - vergi gəlirləri ilə dövlət funksiyalarını əlaqələndirən, vergitutmanın təməl prinsiplərini müəyyənləşdirən baxışları da vergi nəzəriyyəsinin inkişaf tarixində mühüm bir mərhələ idi. A.Vaqner nəzəriyyəsi də, vergi effektivliyini əsaslandırان nəzəriyyə də elmi əhəmiyyətinə görə xüsusi qeyd olunmalıdır. C.Mak-Kulloxun tədqiqatında isə verginin istehsala təsiri ilk dəfə araşdırıldı. XIX-XX əsrlərdə L.Şteyn, E.Seliqmen, K.Viksell və başqaları vergitutma sisteminin müxtəlif cəhətlərini araşdırdılar. Nəticədə ictimai məhsul konsepsiyası, ictimai məhsullara tələb və təklifin müəyyənləşməsində dövlətin rolu və s. məsələlər müəyyən edildi.

XX əsrdə vergi nəzəriyyəsi xüsusilə güclü inkişaf etdi. A.Piqu, V.Pareto, C.M.Keyns, C.Stiqliç, R.Maysqrev, P.Maysqrev, C.Akerlof, E.Atkinson, C.Byukenen, K.Errou və başqalarının əsərlərində vergitutmanın effektivliyi, fiskal siyasətin məcmu tələbə təsiri, ictimai məhsullara tələbat və vergilərlə ictimai məhsul istehsalı arasında əlaqələr, vergi yükünün optimal paylanması, vergitutmanın iqtisadi qərarlar qəbuluna təsiri və s. məsələlər öz əksini tapdı. P.Samuelsonun, S.Fişerin, M.Fridmanın əsərlərində vergitutmanın makroiqtisadi tənzimləmədəki rolu araşdırıldı.

Azərbaycan alimləri A.F.Musayev, M.M.Sadıqov, A.Hüseynov, D.A.Bağirov, Ə.Ə.Ələkbərov, M.X.Həsənli, A.M.Kərimov, B.X.Xankişiyev, Y.A.Kəlbəliyev,

T.N.Paşayev tədqiqatları vasitəsi ilə nəzəri və praktiki əhəmiyyəti olan nəticələr əldə edilib.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi vergi sisteminin idarə edilməsinin elmi-nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirmək, müasir şəraitdə vergi sisteminin idarə edilməsinin əsas xüsusiyyətləri və təkmilləşdirməyə yönələn elmi-praktik nəticələri aşkara çıxarmaqdır. Bu məqsədlərdən irəli gələrək aşağıdakı vəzifələrin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- Vergi sisteminin idarə edilməsi konsepsiyalarının formalaşmasının ümumnəzəri aspektlərinin öyrənilməsi

- Vergi və vergitutma anlayışlarının məzmununun və təbiətinin müəyyən edilməsinin sosial, iqtisadi və hüquqi aspektlərinin araşdırılması

- Vergi sisteminin fəaliyyətinin sosial-iqtisadi əsasları və onun ölkə iqtisadiyyatına təsir imkanlarının müəyyənləşdirilməsi

- Vergi sisteminin idarə edilməsinin forma, metod və prinsiplərinin tədqiqi

- Müasir şəraitdə vergi sisteminin idarə edilməsinin əsas xüsusiyyətləri

- Vergi sisteminin idarə edilməsinin hüquqi əsasları və qanunvericilik bazasının araşdırılması

- Vergi sisteminin idarə edilməsinin səmərəlilik meyarları və keyfiyyət göstəricilərinin təhlili

- İnkişaf etmiş ölkələrdə vergi sisteminin idarə edilməsi təcrübəsinin qiymətləndirilməsi

- Vergi sisteminin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin tədqiqi

- Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi – vergi sisteminin təşkilinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqaməti kimi araşdırılması

- Vergi sisteminin idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi perspektivlərinə dair təklif və tövsiyələrin verilməsi

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı vergi sistemidir. Tədqiqatın predmeti isə vergi sisteminin idarə edilməsinin təkmilləşməsi istiqamətləridir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını müvafiq ədəbiyyatlarda xarici və yerli tədqiqatçıların işləri və işçi sənədləri təşkil etmişdir. Tədqiqatın informasiya bazasını Vergilər Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsi, Maliyyə Nazirliyi və Mərkəzi Bankın statistik məcmuələri və müşahidə əsasında vergi ödəyicilərinin bir sıra göstəriciləri haqqında məlumatları təşkil etmişdir.

Tədqiqat işində empirik, statistik paylanma, ekonometrik və müqayisəli təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin, Vergilər Nazirliyinin məlumatları, Beynəlxalq Valyuta Fondunun Azərbaycanın vergi sisteminə aid məlumatları, internet materialları və sair təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- Vergi və vergitutma anlayışlarının məzmununun və təbiətinin müəyyən edilməsinin sosial, iqtisadi və hüquqi aspektləri qiymətləndirilmişdir.

- Vergi sisteminin idarə edilməsinin hüquqi əsasları və qanunvericilik bazası təhlil olunmuşdur.

- İnkişaf etmiş ölkələrdə vergi sisteminin idarə edilməsi təcrübəsinin qiymətləndirilməsi öyrənilmişdir.

- Vergi sisteminin idarə edilməsinin səmərəlilik meyarları və keyfiyyət göstəricilərinin təhlili araşdırılmışdır.

- Vergi sisteminin idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi perspektivləri öyrənilmişdir.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyaların nəticələrindən vergitutma işinin və vergitutmanın hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsində və vergi sisteminin idarə olunmasının səmərəliliyinin artırılmasında istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin quruluş və həcmi. Tətqiqat işi mündəricat, giriş, üç fəsildən, həmçinin, səkkiz yarımbaşlıq, nəticə və istifadə olunmuş mənbələrin siyahısından ibarətdir.